

JUSTINIJANOV LIMES

Vuko, Željka

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Split, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Split / Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:172:785418>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-22**

Repository / Repozitorij:

[Repository of Faculty of humanities and social sciences](#)

UNIVERSITY OF SPLIT

**SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET**

DIPLOMSKI RAD

JUSTINIJANOV LIMES

ŽELJKA VUKO

Split, 2023.

Odsjek za povijest

Studij diplomski

Predmet Antički grad na istočnoj obali Jadrana

JUSTINIЈANOV LIMES

Student:

Željka Vuko

Mentor:

izv. prof. dr.sc. Ivan Matijević i

asist. Zvonimir Forker

Split, prosinac 2023.

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Limes.....	2
2.1. Primjeri limesa	3
2.1.1. Dunavski limes i Limes Tripolitanus	5
3. Justinijanova era.....	7
3.1. Justinijanova osvajanja.....	8
3.1.1. <i>Reconquista Iustiniana</i>	8
3.1.2. Istočna obala Jadrana	11
3.1.3. Uloga istočne obale Jadrana u Justinijanovoj Rekonkvisti.....	13
4. Kastrizacija	15
4.1. Justinijanov limes.....	16
5. Utvrde	19
5.1. Otočne utvrde	19
5.1.1. Otok Žirje.....	20
5.1.2. Otok Kornat	24
5.1.3. Otok Vrgada.....	29
5.1.4. Otok Pašman	31
5.1.5. Otok Ugljan.....	32
5.1.6. Otočić Veli Sikavac	33
5.1.7. Otok Pag.....	34
5.1.8. Otočić Palacol	41
5.1.9. Otok Rab	43
5.1.10. Otok Krk.....	46
5.1.11. Otok Veliki Brijun.....	50
5.1.12. Ostali bizantski otočni „tragovi“	52
5.2. Obalne utvrde	62

5.2.1. Salona.....	63
5.2.2. Varvaria.....	65
5.2.3. Asserija	66
5.2.4. Iader	68
6. Opća promišljanja o „Justinijanovom limesu“	70
7. Zaključak.....	74
8. Literatura.....	76
8.2. Popis mrežnih izvora.....	80
Sažetak	81
Abstract.....	82
Prilozi.....	83

1. Uvod

Justinijanov limes je tema od velike važnosti za proučavanje razdoblja kasne antike. Ona proizlazi iz rada Mate Suića koji je 70-ih godina prošloga stoljeća postavio tezu o postojanju bizantskog limesa na istočnoj obali Jadrana. Suić pretpostavlja izgradnju kompleksnog obrambenog sustava duž istočnojadranskih otoka u svrhu zaštite važnih plovidbenih putova. Arheološkim istraživanjima otkrivali su se brojni tragovi kasnoantičkog vremena, osobito fortifikacija i sakralnih objekata, koji su dodatno produbljavali razmišljanje o postojanju jednog takvog sustava na ovim prostorima. Uz to ova tema dodatno problematizira antičke i kasnoantičke jadranske plovidbene puteve. Ne slučajno, ovom temom osim Suića, su se bavili i brojni drugi autori poput Zlatka Gunjače, Željka Rapanića, Ive Goldsteina, Ive Petriciolia, Željka Tomičića, Anđelka Badurine, Zdenka Brusića i brojnih drugih.

Unutar rada nastojat će se kritički obraditi mnogi aspekti vezani za pretpostavljeni limes. Osvrnuti ćemo se na problematiku pojma limesa, kako se isti koristio tijekom povijesti, obraditi će se neki od primjera limesa, ali i dva limesa za koje nam je poznato da im je i Justinijan I. dao svoj graditeljski doprinos. Ovaj korak je važan zbog boljeg razumijevanja samog pojma, ali i determiniranja je li uistinu Justinijanov limes, limes.

Isto tako, kako bismo bolje shvatili kontekst vremena u koji je smještena ova tema, razdoblje vladavine Justinijana, potrebno je dotaknuti se i općenitih stavki Justinijanova vladanja poput vojnih pothvata, koji su se tijekom sukoba s Istočnim Gotima itekako odrazili i na istočnu obalu Jadrana. Vezano za to, nastojat će se obraditi i sama uloga i značaj ove strane Jadrana za vrijeme i nakon tog dugotrajnog sukoba.

Nakon postavljanja okvira, u jednom od poglavlja osvrnuti ćemo se i na proces kastrizacije koji leži u temeljima teze o Justinijanovom limesu. U radu će se unutar jednog od poglavlja posvetiti važnim istraživanjima na temu Justinijanova limesa, a koja su iznjedrila pretpostavljene odlike i osobitosti tog sustava duž istočnojadranskih otoka. Zatim, u središnjem dijelu rada će se nabrojati i opisati neki od primjera otočnih, a potom obalnih, utvrda za koje se uzima da su bile dio spomenutog obrambenog sistema. Pored toga, u svrhu vizualizacije „sistema“, njegove veličine i protezanja, pokušati će se nabrojati i označiti što više postaja, odnosno točaka, na nizu otoka jadranskog arhipelaga.

Za kraj vrlo je važno istaknuti nekakva opća promišljanja i upozoriti na probleme i nejasnoće koje su se javile tijekom dugogodišnjeg historiografskog proučavanja tzv. Justinijanovog limesa kako bi se ostavio nekakav skroman doprinos za daljnja istraživanja.

2. Limes

Riječ *limes* dolazi iz latinskog jezika, a označava put, stazu između dvaju polja ili granica.¹ Limes vezujemo uz graditeljsko-obrambena dostignuća Rimskog Carstva. Riječ je zapravo o nizovima utvrda povezanih cestama, izgrađenih najčešće uz tokove rijeka. Termin nalazimo u antičkim izvorima, koji premda tek odajući fragmentarne informacije o aktivnostima rimske vojske duž granice, ipak osiguravaju vezu između samog termina i arheoloških nalazišta.²

U historiografiji je uobičajeno shvaćanje limesa kao obrambenog sustava, koji je bio načinjen ili u obliku zida, nasipa ili pak jarka, s tim da je često bio postavljen uz prirodne prepreke kao što su to bile obale rijeka. Proučavanjem arheoloških nalazišta na tim graničnim dijelovima nekadašnjeg Rimskog Carstva, pronađeni su tragovi onog što se uzima da su bile promatračnice. Ipak, treba razlikovati promatračnice od signalnih postaja podignutih s unutrašnje strane tzv. limitske ceste koja je povezivala *kastele* zajedno sa utverdama u okolici i to često u njihovu zaleđu.³ Taj linearni sustav u kojem su spadali i druge manje građevine vojnog karaktera duž granice, se uzdigao na opći princip rimskog shvaćanja obrane granica. Pokrenuo ga je car August u 1. st., dok ga je car Hadrijan dao čvrsto utvrditi, čemu nam svjedoči Hadrijanov i Antoninov zid u Velikoj Britaniji, Gornjogermansko-retijski limes u Njemačkoj, te *Fossatum Africae* u Alžiru i Tunisu. Taj linearni sustav mijenja se u 4. st. u duboku zonu koja je sezala daleko u unutrašnjost provincija uz premještanje vojske s limesa u utvrđena mjesta samog zaleđa.⁴

Tijekom 19. st. raste zanimanje za proučavanje rimske vojske na pograničnim mjestima i upravo tada termin *limes* se uzima kao sistem obrane duž granice Rimskog Carstva. Tu ideju o zaštiti i kontroli granica možemo pratiti, kako je već spomenuto, od cara Augusta. Povećanjem pritiska barbarskih naroda povećavala se i potreba za adekvatnom zaštitom rubnih dijelova Carstva, s toga će i Augustovi nasljednici biti okupirani rješavanjem tih problema.⁵

¹ *Limes*. Hrvatska enciklopedija. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=70072>. (Pristupljeno: 10.7.2023.)

² Vukmanić, Igor. „Granice Rimskog Carstva – Spomenik svjetske baštine“. *Osječki Zbornik* 29, (2009): 25. Isaac, Benjamin. „The Meaning of the Terms Limes and Limitanei“. *The Journal of Roman Studies* 78, (1988): 125.

³ *Kastela*- stalni logor u kojima su boravile pomoćne jedinice rimske vojske.; Vukmanić, Igor. „Granice Rimskog Carstva – Spomenik svjetske baštine“. *Osječki Zbornik* 29, (2009): 25.

⁴ Vukmanić, 2009: 25.

⁵ Isaac, 1988: 125.

Naime, moderna historiografija ne oklijeva opisivati limes kao isključivo sustav rimskih utvrda koji se protežu granicom. No, postoji ipak i drugačiji pogled na raščlanjenje samog pojma i njegova značenja od Rimske Republike do Rimskog Carstva.

Dakle, postoje promišljanja kako limes kao takav ne možemo gledati jednako u svakom razdoblju, već se uporaba tog termina koristila za različite pojave. Tako se zaključuje da je tijekom 1. st. ograničen broj literarnih izvora, koji se odnose na germanske pohode, a u kojima se koristio termin limes za opisivanje izgradnje vojnih cesta. Nadalje, navodi se kako se u razdoblju od 1. do 3. st. termin koristio za ukazivanje na ucrtane kopnene granice Carstva, a kao takav se ne odnosi na vojne ili pogranične strukture, niti je korišten za označavanje riječne granice. Tek od 4. st., limes postaje formalni termin za označavanje pogranične oblasti pod zapovjedništvom. Dakle, označava administrativni koncept, no i dalje nepovezan sa vojnim strukturama koje su mogle postojati na takvim mjestima. Limes se tu navodi kao različit od same granice Carstva.

Zanimljivo je kako u latinskom jeziku ne postoji pojam koji bi označio ono što moderne studije koje se bave graničnim sustavima opisuju kao limes, odnosno utvrđenu granicu. Zapravo valja zaključiti kako se ne smije bilo koji sustav utvrda na pograničnom području nazivati limesom.⁶

2.1.Primjeri limesa

Među svjetskim poznatim primjerima limesa svakako se ističu Hadrijanov i Antoninov zid, Gornjogermansko-retijski limes i Fossatum Africae.

Kada govorimo o limesu kao razgraničenju i sustavu obrane, neizostavan jest Hadrijanov zid u Velikoj Britaniji. Car Hadrijan je, vodeći se politikom koju je ustanovio August da se, kada je god moguće granice Carstva „brane“ prirodnom preprekom, nastojao zaštititi sve rubne dijelove Carstva. No, u slučaju Velike Britanije, gdje su se rimskoj vlasti učestalo suprotstavljala lokalna keltska plemena, nije postojala neka velika rijeka koja je tekla na mjestu razgraničenja provincije Britanije i područjima sjeverno od nje.⁷ Stoga se car Hadrijan odlučuje za gradnju zida, kako bi omogućio bolju zaštitu provincije. Zid koji je danas gotovo u cijelosti sačuvan proteže se dužinom od 117 km.⁸ Tijekom svog vrhunca za vrijeme cara Hadrijana, na zidu je bilo stacionirano gotovo 10 000 vojnika.⁹ Riječ je zapravo o sustavu

⁶ Issac, 1988: 125-146.

⁷ Lobell, A., Jarett. „The Wall at The End of The Empire.“ *Archeology* 70, 3 (2017): 28.

⁸ Vukmanić, 2009: 27.

⁹ Lobell, 2017: 29.

obrane na više razina koji je uključivao i predstražne utvrde ali i mrežu utvrda južno od zida koje su sadržavale razne vojne instalacije.¹⁰

Sjevernije od Hadrijanovog zida smjestio se Antoninov zid koji je ujedno i najsjevernija i najkraća linearna granica Rimskog Carstva na području današnje Škotske. Zid je izgrađen između 142. i 144. godine po Kr., a napušta se već 164. godine po Kr.¹¹ Antoninov zid je ujedno i najsloženiji limes – kod njega su *kasteli* građeni gušće, odnosno s malom međusobnom udaljenosti, a razlikovali su se i veličinom, unutrašnjim rasporedom te planom.¹² Sveukupno, Antoninov zid je štitilo 17 utvrda sa 9 manjih utvrda između njih. Gradnjom ovog zida željelo se proširiti Rimski teritorij kao i dominaciju, zamjenjujući Hadrijanov zid 160 km prema sjeveru, tako postajući nova granica provincije Britanije.¹³

Pišući o limesima valja spomenuti i Gornjogermansko-retijski limes u današnjoj Njemačkoj. Riječ je o utvrđenoj rimskoj granici koja je velikim dijelom bila ravna, ne koristeći se prirodnim preprekama.¹⁴ Gradnja limesa započinje u posljednjim desetljećima 1. st. pr. Kr. za vrijeme osvajanja germanskih teritorija preko Rajne. Kada se u tome nije uspjelo, lijeva obala rijeke je pretvorena u utvrđenu granicu koja je odvojila romanizirano galsko zaleđe od barbarskih germanskih predjela. Upravo te prve vojne baze podignute na Donjoj Rajni, predstavljaju sami početak linearno perimetralne obrane Rimskog Carstva, koja će se kasnije u 2. st. po Kr. razviti u koherentan granični sustav koji se protezao preko tri kontinenta. Uočljiva je zastupljenost čitavog niza vojnih objekata poput legijskih utvrda, logora za vježbanje, konjaničkih, pješćakih i flotnih utvrda, stražarnica, tornjeva, cesta kao i plovnih puteva. Sve to je odraz strateške prilagodbe te razvoja vojnog inženjerstva kojeg je postiglo Rimsko Carstvo.

Kao još jedan primjer limesa stoji *Fossatum Africae* („Afrički jarak“), koji je linearna obrambena struktura za koju je ustanovljeno da se proteže više od 750 km na području Sjeverne Afrike. Izgrađen je za potrebu obrane i kontrole južne granice Rimskog Carstva. Uglavnom se sastoji od jarka i zemljanih nasipa s obje strane korištenjem materijala nastalih kopanjem jarka. „Jarak“ čitavom dužinom prate male stražarnice te brojne utvrde, često izgrađene na dohvata ruke jedna drugoj. Zanimljivo je kako postojanje velikog broja vrata odnosno ulaza, sugerira

¹⁰ Tako A. Jarett Lobell ističe da je Hadrijanov zid ustvari mikrokozmos rimskog svijeta i njegove vojne strategije, tehnike gradnje, kulture materijala te života ne samo vojnika već i tisuće muškaraca, žena i djece koji su živjeli na sjevernoj granici Carstva; Lobell, 2017: 29-31.

¹¹ Ployer, Rene; Polak, Marinus; Schmidt, Ricarda. *The Frontiers of The Roman Empire. A Thematic Study and Proposed World Heritage Nomination Strategy*. Beč, Njimegen, Munchen, 2017: 28.

¹² Vukmanić, 2009: 29.

¹³ Ployer, Polak, Schmidt, 2017: 6-38.

¹⁴ Vukmanić, 2009: 28.

da je primarni cilj izgradnje ovih barikada bila kontrola kretanja, a ne toliko obrana ove granice.¹⁵

2.1.1. Dunavski limes i Limes Tripolitanus

Za potrebe ovog rada, valja istaknuti još dva limesa, a to su tzv. Dunavski limes i *Limes Tripolitanus* kao posljednji dio *Fossatum Africae*. Ova dva limesa važna su jer su bila popravljena i nadograđivana za vrijeme Justinijana I. Važan izvor o Justinijanovim graditeljskim pothvatima na tim limesima je *O građevinama* Prokopija iz Cezareje.

Po Prokopiju Justinijan je namjeravao rijeku Dunav učiniti snažnim bedemom koji bi štitio čitavu Europu. Opisuje kako je car prekrpio cijeli tok rijeke brojnim utverdama, a na obalama postavio posade vojnika koji bi zauzdavali barbare da ne prijeđu rijeku. Isto tako, Justinijan je izgradio veliki broj utvrda u tim krajevima, ali i dao obnoviti stare, s ciljem pružanja sigurnosti stanovništvu, a otpora barbarima.¹⁶ Nastavljajući dalje od grada Viminacijuma, stoje tri tvrđave na obali Dunava, Picnus, Cupus i Novae. Prokopije ističe kako je car svakoj od te tri tvrđave pridodao mnogo kuća i utvrda, što ih je pretvorilo u značajne gradove. Nabraja kako je Justinijan ruševnu kulu u blizini Novae pretvorio u veliku i jaku utvrdu, te da je obnovio iz temelja i utvrde Cantabazates, Smornes, Campses, Tanatas, Vernes i Ducepratum te mnoge druge. Među brojnim utverdama koje Prokopije navodi, našla se i obnovljena utvrda Pontem, na desnoj strani rijeke, koja s ostalim novim i osnaženim utverdama osigurava čitav Ilirik. Uz sve navedeno Prokopije navodi kako je Justinijan poneke utvrde povećavao ili pak smanjio na prikladan oblik, sve u svrhu kako ih njihova veličina, bila ona prevelika ili premala ne bi učinila slabima pred navalama neprijatelja. Pored ovih graditeljskih pothvata uz obalu Dunava, Prokopije govori kako je Justinijan dao zatvoriti jakim utverdama i mjesta koja nisu bila na obali rijeke, a osim toga u svaku od njih je stacionirao vojne jedinice.¹⁷

Pišući o Dunavskom limesu Slavko Ciglenički navodi kako su zaštitna iskopavanja šezdesetih godina 20. st. u Đerdapu, omogućila prepoznavanje utvrđenja vrlo istaknutog sektora limesa. U tom sektoru ustanovljene su različite faze gradnje, odnosno pronađeni su stariji ostatci, ali je i potvrđeno da je temeljito obnovljena, pa čak i nanovo izgrađena u vrijeme cara Justinijana. Navodi kako su prisutni različiti oblici utvrđenja, sve od jednostavnih kula,

¹⁵ Tamar, Leene; Berger, Lisa. *Frontiers of the Roman Empire – The Lower German Limes*. Nomination File for Inscription on the UNESCO World Heritage List. Management plan 2021-2027. Part III, Anex 2. 2019. <file:///C:/Users/C5%BDeljka%20Vuko/Downloads/1631-2369-Management%20Plan-en.pdf> . 14-64.

¹⁶ Procopius of Caesarea. *Buildings of Justinian (books I-VI)*. Palastine Pilgrim's Text Society, London, 1888. IV, 1.

¹⁷ Procopius, IV, 6.

utvrđenih pristaništa, do velikih tvrđava na značajnim strateškim mjestima. Ciglenečki opaža kako su zbog položaja na riječnoj terasi svi ti objekti pravilno oblikovani, dok se kod ovih novije izgrađenih vidi dodatno prilagođavanje terenu. Među temeljnim osobitostima justinijanske obnove, navodi ojačane bedeme, dodavanje istaknutih kula i kontrafora. Isto tako, zanimljiva je i pojava ranokršćanske crkve u većini utvrđenja.¹⁸

Justinijan je dao obnoviti i *Limes Tripolitanus* koji je štitio dio rimske provincije Afrike. I za njega nam Prokopije donosi značajne podatke. On navodi kako taj limes čuva regiju Tripolis u kojoj se nalaze nekad značajni antički gradovi poput Leptis Magne. Taj grad je Justinijan dao dodatno utvrditi, obnavljajući njegove zidine, no smanjujući im opseg, kako bi povećao sigurnost grada. Unutar ovog utvrđenog grada podiže crkvu posvećenu Djevici Mariji, a obnavlja i palaču podignutu od strane cara Severa starijeg. Osim ovog grada, Prokopije navodi kako je car dao utvrditi i obnoviti grad Sabaratha. Prokopije piše kako je pobjedom nad Vandalima, Justinijan poduzeo mjere obnavljanja svih uništenih utvrda u Libiji, ali da je dao podići i nove. Među obnovljenim gradovima-utvrdama ističe Kartagu, koju je preimenovao u Justiniana. Za Kartagu je posebno što je fortificirao i samu luku i učinio i nju snažnom utvrdom. Prokopije spominje grad Adrumetus koji je bio uništen od strane Vandala, a koji je Justinijan dao obnoviti i oko njega izgraditi masivne zidine i postavio garnizon unutar njega kako bi čuvao utvrdu. U regiji koju Prokopije naziva Byzacium, navodi Justinijanovu obnovu utvrda Captuvada i Adrumetus koje su se nalazile uz obalu, a u unutrašnjosti Prokopije piše da je Justinijan izgradio utvrde na granici sa barbarskim Maurima kako bi ih držao pod kontrolom. Duž granice tako podiže utvrde imena Mamma, Telepta i Cululus, sa snažnim zidinama, u koje je također smjestio vojne garnizone.¹⁹

O Justinijanovim velikim graditeljskim pothvatima u svrhu zaštite granica Prokopije zaključuje: „Nitko više ne može sumnjati, jer sada je jasno cijelom čovječanstvu da je car Justinijan osnažio carstvo, ne samo utvrdama, već i garnizonima, od istočne granice do zalaska sunca, što i jesu granice Rimske dominacije....“²⁰

¹⁸ Ciglenečki, Slavko. „Justinijanovo utvrđivanje Ilirika“. *Archeologica Adriatica* 3, (2009): 211-212.

¹⁹ Procopius VI, 4-6.

²⁰ Slobodan prijevod iz Procopius VI, 7. R. G. Goodchild je svojim istraživanjima pedesetih godina prošloga stoljeća potvrdio Prokopijeve vijesti o gradnji, i popravcima mnogih utvrda na ovom području. Tako Goodchild piše da je za vrijeme Justinijanove vladavine ovo područje postalo „zemlja utvrda“, kada je skoro svaki brežuljak bio osiguran utvrdom, stražarnicom ili nekakvom posmatračnicom i to da su sve bile u međusobnoj vizualnoj komunikaciji; R.G. Goodchild. „The Roman and the Byzantine limes in Cyrenaica“. *The Journal of Roman Studies*, 43 (1953): 75.

3. Justinijanova era

Godine 527. Flavius Petrus Sabbatius u dobi od 45. godina nasljeđuje prijestolje Bizantskog Carstva postajući car Justinijan I.²¹ Razdoblje njegove vladavine obilježio je prosperitet i napredak, stoga ga se i uzima kao posljednjim rimskim carem. Justinijan je proširio granice Carstva, nastojeći za života obnoviti jedinstveno Rimsko Carstvo.²²

J.B. Bury ga opisuje kao čovjeka koji posjeduje nadprosječne intelektualne talente u odnosu na druge rimske careve. Piše o njemu kao energičnom čovjeku koji je izrazito volio raditi, ako ne i da je bio najradišnji čovjek u čitavom Carstvu. Uzima se da je i prvi car koji je samostalno i sistematično proučavao dogmatska pitanja, a uz to je imao podršku teologa. Justinijanova velika ambicija i san o vraćanju nekadašnjeg jedinstvenog Rimskog Carstva, u početku, nije imala podršku od strane njegovih podanika. Naročito je nezadovoljstvo bilo izraženo među senatorskim krugovima, koji nisu podržavali Justinijanovo nastojanje da kompletna vlast bude u njegovim rukama. Pored toga, takve velike ambicije zahtijevaju velika novčana sredstva.²³ Tako već u siječnju 532. godine dolazi do pobune Nika, kada je sam car umalo zbačen s prijestolja, ali ipak pobuna biva krvavo ugušena.

Idućih deset godina nakon gušenja pobune, uzimaju se kao najprosperitetnije godine Justinijanove vladavine. U tom razdoblju uspostavio je mir s Perzijom, Afrikom i Italijom, a Konstantinopol je obnovljen.²⁴

Justinijanovi uspjesi su i produkt okruživanjem sposobnim pojedincima, te postavljanjem istih na važna mjesta. Velike vojne pohode su vodili vojskovođe Belizar i Narzes, dok je znamenitu kodifikaciju prava sproveo Tribonian, a najvažnije upravne mjere donosio je pretorijski prefekt Ivan Kapadocijski.²⁵

²¹ Kao najvažniji izvor za život i djelo cara Justinijana I. bio je bizantski povjesničar Prokopije iz Cezareje, koji je u svojim djelima *Povijest ratova* i *O građevinama* veličao Justinijanove ratne i graditeljske pothvate, dok u svom djelu tkz. *Tajna povijest* piše potpuno oprečno, odnosno oštro kritizira cara Justinijana i carica Teodoru.; Prokopije iz Cezareje. *Hrvatska enciklopedija*. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=50599> (Pristupljeno: 20.10. 2023.)

²² J.B. Bury. *History of the Later Roman Empire: From the Death of Theodosius I. to the Death of Justinian*. Vol. 2. Dover Publications, 1958: 23-24.

²³ Bury, 1958: 36. Tako Ivo Goldstein piše da je posjedovao enciklopedijsko znanje i veliku sposobnost prilagođavanja, te da je sproveo reforme u svim porama Carstva; on je kodificirao pravo, reformirao društvo, gradio gradove, utvrde i crkve.; Goldstein, Ivo. *Bizant na Jadranu. Bizant na Jadranu od Justinijana I. do Bazilija I.* Latina et Graeca. Zavod za hrvatsku povijest filozofskog fakulteta. Zagreb, 1992: 19.

²⁴ Bury, 1958: 39-55.

²⁵ Ostrogorski, Georgije. *Povijest Bizanta 324-1453*. Golden marketing, Zagreb, 2002: 35.

3.1. Justinijanova osvajanja

Sređivanjem odnosa unutar Bizanta i prijestolnice Carigrada, Justinijan se okrenuo prema Perzijancima, odnosno stoljetnim neprijateljima svih oblika rimske države. Justinijan ovaj rat zapravo nasljeđuje od cara Justina, a završava ga 533. godine sklapanjem „vječnog mira“ koji je bio rezultat obostranog interesa, a ne posljedica vojne pobjede. Perzijski kralj Kavad objavljuje Bizantincima rat nakon što car Justin odbija posvojiti njegova sina Hozroja i tako ga staviti pod zaštitu Istočnog Rimskog Carstva, u svrhu osiguravanja njemu perzijskog trona.²⁶ Prvi pothvat od strane Bizantinaca u ovom ratu, je bila invazija na Persarmeniju, kada se ujedno po prvi put pojavljuje i vojskovođa Belizar, koji doprinosi uspješnom ishodu ove invazije za Bizantince.²⁷ Među važnim bitkama ovoga rata bile su bitka kod Dare kada Bizantinci pod vojskovođom Belizarom zadaju Perzijancima poraz, i bitka kod Kalinikuma kada Perzijanci pobjeđuju.²⁸ Smrću kralja Kavada i dolaskom njegovog sina Hozroja na tron 531. godine, dovelo je u konačnici do sporazuma i sklapanja mira 532. godine. Mirom je Bizant vratio neke značajne utvrde u Persameniji, no car je morao platiti gotovo 5000 kg zlata za obranu kavkavskih prijelaza. „Vječni mir“ sklopljen 532. godine, nije bio vječan jer se od 540. do 545. godine odvio i drugi perzijski rat, koji je završen sklapanjem primirja na pet godina.²⁹

3.1.1. *Reqoncuista Iustiniana*

Riječ rekonkvista etimološki potječe od španjolske i talijanske riječi *reconquista* što u prijevodu znači ponovno osvajanje. Justinijanova rekonkvista bila je pokušaj vraćanja pod vlast svih onih prostora koji su jednom činili jedinstveno Rimsko Carstvo. Prve korake u ostvarenju tog cilja poduzeo je Justinijan u sjevernoj Africi, kada mu Gelimerova³⁰ uzurpacija prijestolja 530. godine, daje priliku da intervenira. Naime, Gelimer, nakon što ga je Hilderik, vandalski kralj, imenovao za zapovjednika vojske, poražava Maure u bitci i s njima započinje pregovore o savezu. S obzirom da je Hilderik bio naklon caru Justinijanu, Gelimer se bojavao za svoj položaj. Stoga se 530. godine Gelimer, uz potporu vandalskih plemića, pobunio. Tako su Hilderik i njegovi sljedbenici bili zatvoreni, a Gelimer preuzima vlast. S obzirom da su tijekom cijelog postojanja Vandalskog kraljevstva, kršćani koji su tamo živjeli, bili nezadovoljni i

²⁶ Procopius of Cesarea. *Wars of Justinian. Book I. The Persian War*. Delphi Classics, 2016: 11.

²⁷ Ian Hughes. *Belisarius: The Last Roman General*. Westholme Yardley. 2009. Str: 42.

²⁸ Procopius of Cesarea. *Book I. The Persian War*, 13-17.

²⁹ Bury, 1958: 88, 112..

³⁰ Gelimer je bio Gaizerikov praunuk (osvojio Kartagu 439. godine i osnovao Vandalsko kraljevstvo) i kao najstariji Gaizerikov potomak, nominalno je bio sljedeći na redu za prijestolje nakon Hilderika (523-530).; Hughes, 2009: 71.

molili za pomoć, Justinijan je sada mogao iskoristiti njihovo nezadovoljstvo kao opravdanje za intervenciju.³¹

Čim je sklopljen mir s Perzijom u proljeće 532. godine, pripreme za osvajanje Afrike su požurile. Kada je sve bilo spremno za invaziju, bilo je potrebno još izabrati zapovjednika operacije, te je imenovan Belizar. Belizar se dokazao u Perzjskim ratovima, uz to je bio carev osobni prijatelj, a prije početka invazije na Afriku je dokazao svoju odanost caru u pobuni Nike.³² S otprilike 17 000 ljudi Belizar kreće 533. godine prema Africi. U kratko vrijeme postiže uspjehe, poražava vandalsku vojsku kod Decimuma, te nastavlja dalje prema Kartagi. Gradske zidine su bile obnovljene 425. godine, u posljednjim godinama rimske vladavine, no Vandali ih nisu održavali, stoga grad nije mogao izdržati opsadu, pa Bizantinci lako pobjeđuju. Belizar tako ulazi u Kartagu, zauzima Gelimerovu palaču i u carevo ime sjeda na Gelimerovo prijestolje. No, Gelimer skuplja pojačanje i kreće na Kartagu s vojskom sadržanom od pretežno konjice što je za slabe zidine grada lako moglo biti kobno. Gelimer blokira grad s kopnene strane i zauzima veliki akvedukt. Također, pokušava stupiti u kontakt s arijanskim trupama u Belizarovoj vojsci, pokušavajući ih pridobiti na svoju stranu, no bezuspješno.

Tri mjeseca nakon bizantskog zauzimanja Kartage, dolazi do odlučujuće bitke koja okončava Vandalsko kraljevstvo. Naime, Vandali su se utaborili oko 30 km od Kartage, na mjestu zvanom Tricamarum koje je bilo zaštićeno malim potokom. Bizantska četa od 500 konjanika predvođena Ivanom Armencem je prva stigla na mjesto skorašnjeg sukoba i utaborila se u blizini, čekajući da im se pridruži Belizar s pješastvom i ostatkom konjanika. Sljedećeg dana, Vandali postavljaju bojnu liniju iza potoka, i uspješno odbijaju dva manja napada predvođena Ivanom Armencem. Konačno, dolazi do trećeg napada, ovog puta sa Belizarom, što rezultira žustrom borbom duž cijele fronte, kada centar vandalske vojske popušta i dio vojske bježi. Sve većim probijanjem bizantske vojske u vandalski tabor, dovodi i do bijega samog Gelimera, a za njim i ostatak Vandala. Gelimar je pobjegao u okrilje Maura, dok se bizantska vojska okrenula pljački.³³

Završetkom ovog rata, Justinijanu je otvoren put prema daljnjim uspjesima, sada usmjerenih prema njegovom glavnom cilju, a to je Zapadna Europa. Dakle, nakon uspjeha nad Vandalima u Sjevernoj Africi, okreće se osvajanju Italije, koja je činila jezgru nekadašnjeg slavnog Carstva.³⁴

³¹ Hughes, 2009: 71-73.

³² Hughes, 2009: 75.

³³ J.A. S. Evans. *The Age of Justinian. The Circumstances of Imperial Power*. Routledge. 1996: 129-131.

³⁴ Matijašić, 2012: 193-194.

Kako bismo bolje razumjeli ono što je uslijedilo, važno je shvatiti kontekst, odnosno situaciju u Italiji. Naime, nakon Teoderikove smrti, slabosti ostrogotske vladavine ubrzo postaju očite. Teodorikov nasljednik, unuk Atalarik, bio je još dijete, stoga njegova majka Amalasueta vlada kao regent. S obzirom da je bila žena nije dočekana s entuzijazmom među Gotima. Osim što im je smetalo da vlada žena, nisu podržavali njezinu prorimsku politiku. Smatra se da je željela ujediniti Rimljane i Gote, što nije odgovaralo svim Gotima. Atalarik usred takvog ozračja zbog bolesti umire, a Amalasueta postiže dogovor s Teodahadom, toskanskim zemljoposjednikom, da će ona vladati, a on biti nominalni kralj. Teodahad kršeći sporazum, baca je u zatvor, a naposljetku je i daje ubiti. S obzirom da je Amalasueta težila dobrim odnosima sa Istočnim Rimskim Carstvom, njezina smrt pokreće Justinijanovu invaziju na Apeninski poluotok.³⁵

Već 535. godine Belizar odlazi u pohod na Ostrogotsko kraljevstvo i to u dva smjera: jedan dio vojske, vođen generalom Mundom, napreduje kroz Dalmaciju, a drugi predvođen Belizarom prodire na Apeninski poluotok. Belizar na svom putu prodire u Siciliju, zauzima Catanu, Sirakuzu i Palermo. Kada je vijest o osvajanju Sicilije stigla do Teodahada, on se prisjetivši sudbine Gelimera, odlučuje poslati izaslanstvo caru, da mu prenesu poruku o njegovom povlačenju s prijestolja i predaje vlasti nad Apeninskom poluotoku. Međutim, događa se preokret kada Goti predvođeni Asinarijem i Gripom sa velikom vojskom ulaze u Dalmaciju, i u okolici Salone stupaju u bitku sa vojskom generala Munda i njegova sina Maurikija. U tom sukobu Maurikije i Mundo pogibaju. Teodahad čuvši za to mijenja svoje mišljenje, i povlači odluku predaje, te se sukob nastavlja. Car odgovara slanjem velike vojske pod Konstancijanom u Dalmaciju, a Belizaru naređuje da nastavi prodirati iz Sicilije na ostatak Apeninskog poluotoka. Uspješno osvojivši Napulj Belizar kreće dalje prema glavnom cilju, Rimu. Među Gotima dolazi do promjene, jer su zbog nepovjerenja u Theodata, izabrali novog kralja Vittigisa 536. godine.³⁶

Stoga, iduće godine kada je Belizar stigao u Rim nailazi na veći otpor, a opsada je trajala godinu i devet dana, kada završava uspješno za Belizara 538. godine.³⁷ Tek nakon krvavih borbi uspijeva se probiti na sjever, zauzima Ravennu 540. godine i zadaje poraz gotskom kralju Vitigesu, kojeg kao zarobljenika odvodi u Carigrad.

Tu rat s Ostrogotima ne završava. Naime, u Ostrogotskim redovima dolazi do promjena, te konačnim dolaskom Totile na vlast, Ostrogoti se oporavljaju i u čitavoj Italiji pokreću borbu

³⁵ Evans, 1996: 137-138.

³⁶ Procopius of Caesarea. *Book V. The Gothic War.* 5-11.

³⁷ Bury, 1958: 194.

protiv bizantske prevlasti. Tako se odvija prevrat, Belizar vrativši se na Apeninski poluotok 544. godine, biva više puta poražen, dok sve ono što je prethodno osvojio, lagano prelazi u ruke Ostrogota. Ipak, otpor uspijeva slomiti strateg i lukavi diplomat Narzes nakon niza dugog ratovanja. Taj konačni uspjeh 555. godine, rezultirao je uspostavljanje bizantske vlasti zajedno sa starim socijalno-ekonomskih odnosima na Apeninskom poluotoku.

Justinijanova rekonkvista zaključena je ratom protiv Vizigota u Španjolskoj. Miješanjem u sporove lokalnih vlastodržaca uspijevaju pristati u Španjolskoj i zauzeti jugoistočni dio Iberskog poluotoka 554. godine. Tako je Justinijan uspješno oteo Germanima Apeninski poluotok, najveći dio sjeverne Afrike, dio Španjolske zajedno sa sredozemnim otocima, i s time je Sredozemno more nanovo bilo unutarnje more Carstva.³⁸

3.1.2. Istočna obala Jadrana

Nakon osvajanja sjeverne Afrike, istovremeno će se odviti dva pothvata, odnosno Justinijan naređuje Mundu, generalu u Iliriku, da uđe u Dalmaciju i pokuša zauzeti Salonu; dok će Belizar krenuti prema Siciliji i zauzimati grad po grad.³⁹

Prema Prokopiju, Mundo nije prilikom osvajanja Salone koristio pomorski put Jadranom, no to ne poriče važnost istočne obale Jadrana za vrijeme rata. Usporedimo li obalu sjeverne Afrike, ili obalu Sicilije, koje su bile pogodne u trenucima rata kada je linija fronta bila na jugu Italije ili na obalama Tirenskog mora, istočna obala Jadrana je omogućavala kontakt i dosizanje svake točke talijanske obale. Upravo ta prednost, se pokazala kao vrlo bitnom kada su se bitke vodile za Ravenu, u dolini Poa i na sjeveru Apeninskog poluotoka.

Ne želeći izgubiti Dalmaciju bez borbe, Goti šalju na istočnojadransku obalu vojsku pod vodstvom Asinarija, Gripe i drugih, pred Bizantince koji su prethodno zaokružili pripreme za napadaj na Italiju osvajanjem Dalmacije i Sicilije. Tako dolazi do ponovnog sukoba između Gota i bizantske izvidnice.

Od Prokopija doznajemo kako su se 535. godine u blizini Salone sukobili Gotska vojska sa bizantskom izvidnicom, u kojoj Maurikije, sin Mundov umire.⁴⁰ Poslije toga, dolazi i do

³⁸ Ostrogorski, 2002: 36.

³⁹ Goldstein. 1992: 20.

⁴⁰ Prokopije piše: „...Goti, pod zapovjedništvom Asinarija, Gripe i drugih, dolaze s velikom vojskom u Dalmaciju. A kada su stigli u okolici Salone, Maurikije, Mundov sin, koji nije krenuo u bitku, već je s nekoliko ljudi bio u izvidnici, susreće ih. Uslijedila je žestoka borba u kojoj su Goti izgubili svoje najistaknutije i najplemenitije ljude, dok su Rimljani izgubili gotovo cijelu svoju četvu, uključujući i svog vojskovođu Maurikija. A kada je Mund čuo za to, svladan tugom i zbog nesreće obuzet bijesom, kreće protiv neprijatelja bez i najmanjeg premišljanja i bez obzira na ikakvu naredbu. Bitka koja je uslijedila bila je neizvjesna, a rezultat je bila kadmejska pobjeda Rimljana. Jer iako je većina neprijatelja tamo pala i njihov poraz bio odlučujući, Mundo, koji je nastavio

sukoba glavnine bizantske vojske s Gotima, no ovog puta bitka završava bez odluke, a pogiba i vojskovođa Mundo. Tada Goti zadržavaju neka uporišta u okolici Salone, s obzirom da su nepovjerljivi prema zidinama Salone, koje su očigledno u lošem stanju, a i uz to stanovništvo Salone je bilo neprijateljski nastrojeno prema njima, dok se Bizantici povlače vjerojatno natrag u Ilirik. S obzirom na stratešku važnost istočne obale Jadrana, koja je bila neophodna za osvajanje Apeninskog poluotoka, Justinijan naređuje vojskovođi Konstancijanu da organizira osvajanje Salone. U isto vrijeme Justinijan naređuje Belizaru da napadne Italiju. Bizantska vojska, predvođena Konstancijanom kreće od Epidamna i morem napreduje prema Jadranu. Mjesto usidranja je bilo kod Epidaura, dok im se pridružuje i kopnena vojska. Kada su Goti saznali da neprijatelji stižu i da su pritom brojčano snažniji, povlače se prema Skardoni, odnosno Skradinu.

Konstancijan šalje izvidnice koje su imale zadatak izvijestiti o situaciji u Saloni, te se tek nakon toga odlučuje preploviti razdaljinu do Salone. Bizantski vojskovođa i ovdje poduzima mjere opreza; prvotno šalje 500 vojnika pod zapovjedništvom nekog Sifila, da zauzmu uski klanac nedaleko od grada⁴¹, kako bi se zaštitio od potencijalne prijetnje napada neprijateljske vojske. Osiguravši tu točku, Konstancijan s vojskom ulazi u Salonu bacajući se na zadatak popravke bedema, kako bi osigurao to važno uporište od mogućeg ostrogotskog napada. No, već nakon tjedan dana od dolaska bizantske vojske, gotska vojska predvođena Gripom, napušta Dalmaciju i povlači se u Ravenu, stoga je Dalmacija Justinijanu bila osigurana.

Prokopije piše da je Konstancijan zavladao čitavom Dalmacijom i Liburnijom, čime zapravo potvrđuje da se u to vrijeme i dalje zadržalo poimanje tog područja kao dvama zemljopisnim entitetima.⁴² Dakle, krajem 536. godine na neko vrijeme borbe na Jadranu zamiru. Tada su Ostrogoti vojsku smjestili u Galiji i Veneciji, a Belizar je s juga započeo osvajanje Italije, s glavnim ciljem osvajanjem Napulja i Rima. Kada je Belizar opsjedao Rim, bizantska vojska je uspješno zauzela Spoleto i Perugiu, što je zapravo približilo front jadranskoj obali. U to vrijeme gotski kralj Vitigis, umjesto da se sukobi s Bizanticima u Italiji, on šalje brojnu vojsku pod Asinarijem i Uligisalom u Dalmaciju. Zapravo, naočigled nerazuman potez,

ubijati i pratiti neprijatelja gdje god bi ih pronašao, biva ranjen od nekog bjegunca i tako pao. Tada je potjera prekinuta i dvije su se vojske razdvojile.“

Prokopije nadodaje još i:

„Što se tiče Salone, u nju nitko nije ušao. Jer Rimljani su se vratili kući, budući da su potpuno ostali bez zapovjednika, a Goti, vidjevši da im nitko od visokih dužnosnika nije ostao, padoše u strah i zauzmu tvrđave u susjedstvu jer nisu imali povjerenja u zidine Salone. A osim toga, Rimljani koji su tamo živjeli nisu bili dobro raspoloženi prema njima.“; Slobodan prijevod iz: Procopius of Caesarea. *Book V. The Gothic War. 7*

⁴¹ Pretpostavlja se da je riječ ili o prolazu od Trogira prema zaleđu, ili još vjerojatnije da je riječ o Kliškim vratima, koja nadvisuju grad sa sjevera.; Matijašić, 2012: 196.

⁴² Matijašić, 2012: 196.

pokazao se kao taktičkim, jer je kralj vrlo dobro ocijenio da bi dvostrana prijetnja, iz pravca Tirenskog mora i iz Dalmacije, bila pogubna. No, Bizantinci pobjeđuju kod Skradina, a Goti se povlače u Burnum, gdje iščekuju glavninu snaga pod Asinarijem. Dolaskom tih snaga, kreću u napad na Salonu.⁴³

Konstancijan za potrebe obrane Salone, povlači sve vojnike iz svih utvrda, što se vjerojatno odnosi na utvrde, odnosno postaje duž cesta i pomorskog plovnog puta koje se protežu čitavom istočnojadranskom obalom. Ostrogoti stižu, i okružuju Salonu s kopna i mora, a Bizantinci napadaju ostrogotske ratne brodove, te uspijevaju ih natjerati u bijeg. Međutim, Goti nisu prekidali opsadu, već su se i dalje žestoko borili. No, s obzirom da nisu uspjeli slomiti otpor branitelja, kratkotrajno napuštaju opsadu i povlače se. Tako je Bizant ponovno 537. godine zavladao pokrajinom. Zanimljivo je kako Prokopije kada piše o Belizarovim uspjesima u Italiji, koristi se glagolom „pokoriti“, dok za Konstancijanove uspjehe u Dalmaciji i Liburniji rabi „uzeti“, što na neki način označava razliku u težini tih dvaju vojnih pothvata.⁴⁴

3.1.3. Uloga istočne obale Jadrana u Justinijanovoj Rekonkvisti

Nakon sukoba vojski u Dalmaciji, fronta se pomiče prema Ankoni, Raveni i dolini rijeke Po. Žestoke borbe su se vodile u srednjoj i sjevernoj Italiji, gdje je Justinijanova vojska napredovala i osvajala redom Spoleto, Peruziju, a 538. godine i Rimini. Uskoro Ostrogoti opsjedaju istoimeni grad, a potom i Ankonu, kojoj stiže u pomoć brod, vrlo vjerojatno sa druge strane Jadrana. Potom i slavni vojskovođa Narzes skupa sa 5000 vojnika stižu iz Bizanta u Picenum, što jača bizantinske pozicije na tom dijelu fronta.⁴⁵

Goldstein ističe kako je zapravo nemoguće da je Justinijanova vojska do tog područja u blizini Jadranskog mora stigla nekakvim zaobilaznim putem, točnije brodom preko Sicilije do Rima, a potom od Rima pješice. Isto tako, ističe kako vojska nije zasigurno išla ni kopnenim putem uz jadransku obalu, jer su Goti tada držali Ravenu i sjeverne dijelove poluotoka. Stoga zaključuje da je tolika vojska morala ploviti. Nadalje ističe kako jedan od razloga favoriziranja transjadranskih komunikacija jest svakako i približavanje ratnih operacija Jadranu. Isto tako, prijevoz morem je bio puno brži, negoli kopnom. Naime, upravo zbog ratnih okolnosti koje su otežavale opskrbu vojskom na ratištima, funkcija Jadrana je bila od velike važnosti.⁴⁶ Tako

⁴³ Goldstein, 1992: 23.

⁴⁴ Matijašić, 2012: 198.

⁴⁵ Matijašić, 2012: 199.; Goldstein, 1992: 23.

⁴⁶ Goldstein, 1992: 24.

Matijašić piše da je u vrijeme kada je Belizarova vojska izbila na Jadransko more kod Ankone, podrška mornarice iz Dalmacije postala je ključna.⁴⁷

Također, u doba ovih sukoba na Apeninskom poluotoku, Dalmacija je i odmorište kao i pribežište bizantske vojske. Tome svjedoči Prokopijev zapis da je vojskovođa Vergentin iz opsjednutog Milana zajedno sa svojim vojnicima pobjegao u Dalmaciju. U to vrijeme Jadran je bio u bizantskim rukama, stoga je bilo sigurno mjesto za bijeg i obnovu snaga.

Sukob se nastavljao u bizantinsku korist, tako je oko 540. godine izgledalo da im je pobjeda osigurana. Tada je u gotskim rukama bilo jedino još područje sjeverno od Poa, stoga nisu imali neposredan pristup Jadranu. No, nepoznato je jesu li tada još držali Liburniju i Istru.

No, velikim porazom Vitigisa, Ostrogoti biraju Totilu i otada se situacija na ratištu mijenja. Tako se od 541. pa do 543. godine, Totila sa vojskom od Pavije spušta prema jugu i stiže do Napulja, no zaobilazeći jadranske luke na talijanskoj obali. S druge strane, Jadranom, posebice istočnom obalom Jadrana od 544. godine Bizantinci dominiraju i on im služi kao početna točka za sve važne akcije. Goldstein ističe kako Goti zapravo tijekom rata gube inicijativu jer ne koriste, ili pak jer ne mogu koristiti Jadran.⁴⁸

Nastojeći, koliko toliko, oslabiti potpunu bizantsku kontrolu Jadrana, Totila šalje 549. godine svog vojskovođu Indulfa u napad na Dalmaciju. Naime, napao je i opljačkao Mukur, odnosno današnju Makarsku, a potom se zaputio prema utvrdi tada nazivanom Laurete, gdje se sukobio sa bizantskom četom koja je stigla iz Salone. Indulf uspješno pobjeđuje, pljačka i ponovno se vraća u Italiju. Očigledno je da Ostrogotima nije bila težnja osvajanje ili nešto slično, već stvaranje pomutnje u bizantske pomorske komunikacije, a ujedno je to bilo i jedino što su mogli učiniti zbog bizantske kontrole. Dvije godine kasnije, 551. u Jadran uplovljava još bizantskih brodova, koji uspijevaju spriječiti ponavljanje takvih napada, tako da je gotsko povlačenje s mora bila najava skorašnjeg sloma 555. godine njihove moći na Apeninskom poluotoku.⁴⁹

Dakle, u Justinijanovom ponovnom osvajanju Apeninskog poluotoka, veliku ulogu je odigrala istočna obala Jadrana. Zapravo, osiguravanjem vlasti i kontrole nad tim područjem, Justinijanu je omogućeno sigurnije i kvalitetnije poduzimanje daljnjih koraka. Bez prevlasti nad istočnom obalom Jadrana, otežala bi se pojačanja novim brodovljima, ili lakša opskrba potrebitom hranom i pićem, a isto tako ne bi imali tako sigurno, a na kratkoj udaljenosti, utočište za bijeg u slučaju poraza.

⁴⁷ Matijašić, 2012: 199.

⁴⁸ Goldstein, 1992: 24-27.

⁴⁹ Matijašić, 2012: 203.

4. Kastrizacija

Kada govorimo o kasnoj antici, govorimo o razdoblju stagnacije te ekonomske krize, što se najviše može osjetiti u gradovima. Upravo je u kontekstu takvog vremena, teško bilo pribaviti dovoljno materijalnih sredstava za obnovu potrebitih fortifikacija, koje su i bez provala barbara, bile u poprilično lošem stanju jer ih se nije adekvatno održavalo. No, s dolaskom bizantske vlasti, nakon teških iskustava stečenih dugogodišnjim sukobom s Istočnim Gotima, počinju se obnavljati utvrde u većini gradova. Tako se u Saloni popravljaju dijelovi perimetra uz bedem sa sjeverne strane, a starije kule dobivaju vanjske oštre završetke trokutastog oblika. Isto tako, u Zadru se gradi novi dio zidina s kopnene strane i to usporedno s ranoantičkim bedemom iz Augustova doba.

U navedenim gradovima, ali i brojnim drugim, uočava se ista tehnika gradnje obnovljenih bedema, koju susrećemo i u drugim provincijama, kao što je to Afrika. Riječ je o tehnici upotrebe spolija, odnosno građevnog materijala koji je nekada pripadao drugim građevinama različite namjene. Dakle, nije riječ o materijalu vađenu iz kamenoloma i materijalu koji se posebno obrađivao, već o materijalu koji se mogao lako pronaći, bilo to sa bivših napuštenih hramova, trjemova, bazilika ili pak termi i drugih. Premda je bilo nastojanja sprječavanja takvog vida devastacije antičkih građevina, pa čak i od samog cara Justinijana, nije pokazivalo uspjehe zbog okolnosti vremena, gdje se prvotno i jedino gledala hitna sigurnost grada.

Kada govorimo o obnovi koja je uslijedila nakon Justinijanove rekonkviste, u kontekstu istočne obale Jadrana, dolazimo do pojma „kastrizma“. U kasnoj antici, defanzivna uloga je naglašenija, grad je i *civitas* i *castrum*. U tom razdoblju, okolnosti su bile takve da je bilo potrebno braniti gradove ali i njihove teritorije. Stoga upravo u kasnoj antici karakteristična je opća kastrizacija arhitektonskih kompleksa, dijelova naselja, cijelih naselja kao i užih regija. Svakako najveći zamah odvija se nakon dvadesetogodišnjeg sukoba između Bizanta i Istočnih Gota, odnosno do propasti njihove države sredinom 6. st.⁵⁰

Depopulacija sela u kasnoj antici je uzrokovala smanjenje poljoprivrede obalnih gradova, a sveukupna nesigurnost kopnenih komunikacija prisilila je gradove da se oslanjaju na pomorske putove. Drugim riječima, smanjenje površine koja je pripadala gradu, propadanje nizinskih naselja i stanje trajne nesigurnosti, rezultirali su bijegom stanovništva u brdska skloništa, čime je započeo proces kastrizacije. Slabljenjem granica, proces utvrđivanja utočišta

⁵⁰ Suić, Mate. *Antički grad na Istočnom Jadranu*. Zagreb, 2003: 349- 356.

se intenzivirao do kraja 6. st., utvrde su bile postavljene svuda, dok se društvo skrivalo iza zidina.⁵¹

Ulogu refugija zadržava grad, onaj koji postoji još od antičkog vremena, ali i potpuno novi *castrum* koji postaje i *civitas*. Ovakvu evoluciju prvenstveno su proživljavali gradovi uz more, koji u ranoj antici nisu imali municipalne konstitucije. Kao posljedica kastrizacije, odnosno utvrđivanja naselja, jest napuštanje suburbija, i to ukoliko se nisu uspješno integrirali u gradsku cjelinu. Kao što je već rečeno, kastrizacija doživljava zamah za vrijeme bizantske vladavine, i to nakon odlaska Istočnih Gota. Taj proces najviše se odrazio na obali, i svakako na otocima. Naime, Bizant je pokazivao interes za osiguravanje kopnenih a pogotovo pomorskih putova, a nazirali su se i planovi za obnovu provincija. Tako se organizira čitava mreža utvrđenja, koja se može promatrati kao nova obrambena linija, i to s utvrđenim uporištima u koje se smjestila vojska. Takav se sustav organizirao duž plovnih putova Jadrana. Pored toga, Suić ističe kako je u kasnoj antici na hrvatskom priobalju uz kastrizaciju naselja i urbanih aglomeracija, postojala i kastrizacija teritorija.

Procesom kastrizacije sva su važna naselja poprimila svojstva kastrona, i pritom ne samo na estetskoj, površinskoj razini već i u svojoj funkciji. Dakle, novost je što se nazočnost vojne posade unutar gradova, naselja ne kosi sa gradskom autonomijom, za razliku od vremena ranog Carstva. Također, sada više ne postoji razlika između starijih gradova-municipija i novih gradova-kastrona, sada zapravo razvoj i jednih i drugih teče jednako i ono što im je zajedničko jest utvrđenja i održavanje valjane razine sigurnosti. Suić tako zaključuje da su to bili gradovi prvenstveno po svojim fortifikacijama. Kao posljedica tadašnjih društvenih, ekonomskih, političkih, religioznih promjena i kontinuiranih mijena, u odnosu na antiku promijenio se i pogled ka organizaciji naselja, gradova, tako je sada vrijedilo pravilo što manje to bolje, jer smanjenjem cjeline olakšava se njezino funkcioniranje.⁵²

4.1. Justinijanov limes

Pojam i proces kastrizacije, koji se očituje na istočnoj obali Jadrana u kasnoj antici, dovodi nas i do takozvanog Justinijanovog limesa. Naime, Slobodan Čače piše kako je kastrizacija uvelike napredovala za vrijeme Justinijana, kada se cijelom pokrajinom proteže gusta mreža raznovrsnih utvrđenja, sve od gradova do manjih tvrđava i izvidnica.⁵³ Dok Miroslav Katić

⁵¹ Bileta, Vedran. „On The Fringes of The Shrinking Empire The Militarization of Administration and Society in Byzantine Histrina.“. MA Thesis in Medieval Studies. Central European University. Budapest, 2010: 33.

⁵² Suić, 2003: 357-362.

⁵³ Čače, Slobodan. „Civitates Dalmatiae u “Kozmografiji” Anonima Ravenjanina“. *Diadora* 15, (1993): 431.

ističe da Justinijan učvršćuje već postojeći sustav s glavnim zadatkom da se zaštiti komunikacija istok-zapad, osiguravajući jedini put prema Raveni.⁵⁴

No, tvorac ideje i teze o spomenutom Justinijanovom limesu jest Mate Suić, koji u znanstvenom članku „Bizantski limes na istočnoj obali Jadrana“ udara temelj budućim istraživanjima istog. Kako sam kaže, ideju o potrazi za tragovima obrambenog sustava uz Istočnu obalu Jadrana dobiva na temelju sjevernobizantskog limesa kojeg organizira vojskovođa Belizar. Suić, se zapravo vodi logikom da kao što je Bizant osigurao Afriku nakon odlaska Vandala, vjerojatno je isto učinio i za pomorske putove duž Jadrana nakon odlaska Istočnih Gota.

Kako je već rečeno, nakon pobjede nad Istočnim Gotima, Bizant posvećuje interes zaštiti Dalmacije, naročito jadranskih pomorskih putova. Paralelno sa Justinijanovom rekonkvistom na istočnojadranskim otocima, sve od Brijuna pa do Elafitskih otoka, prema Suiću, podižu se različita uporišta ili *kastrá* zajedno sa vojnim posadama i to upravo na važnim točkama s kojih su se mogli kontrolirati pomorski putovi. Suić bilježi da je takvih točaka bilo najviše na zadarskom uskom pojasu, u koje spadaju i utvrda na Kornatima kao i ostatci utvrda na otoku Vrgadi. Nadalje, pretpostavlja da se slično uporište sagradilo i na Sv. Mihovilu na otoku Ugljanu, te naravno i na drugim otocima. On uz taj proces povezuje i ekonomski oporavak provincije, koji se iščitava iz obnove i dogradnje većih ekonomskih sklopova na otočkim i priobalnim mjestima. Također, navodi kako ne valja izostaviti i naselja na kopnenom dijelu, i njihovu ulogu u osiguranju važnih naselja i kopnenih teritorija. Sukladno tome, postavlja zanimljivu pretpostavku o tome kako su vojne posade na otočnim i obalnim stražarnicama bile zapravo *limitanei*, a prema tome na kopnenim područjima bi više odgovarali *comitatenses*, s čime zapravo povlači paralelu s afričkim limesom.⁵⁵

No, postavlja se pitanje je li uistinu možemo govoriti o limesu kao takvom, i daje li Suić i previše važnosti bizantskoj kastrizaciji, ne dovoljno valorizirajući rad Justinijanovih prethodnika i onih nakon njega?

Naime, Miroslav Katić u svom članku „Nova razmatranja o kasnoantičkom gradu na Jadranu“, ističe kako je dotadašnja historiografija prenaglašavala utjecaj Justinijanove kastrizacije za koju se vezivala izgradnja, pregradnja i obnova većine kasnoantičkih utvrda na istočnoj obali Jadrana. Nadalje, naglašava da je toga bilo i prije, naročito za ostrogotske vladavine, te da je nužno razlikovati visinska utvrđena naselja ranijeg nastanka od

⁵⁴ Katić, Miroslav. „Nova razmatranja o kasnoantičkom gradu na Jadranu“: *Opusc. Archaeol.* 27, (2003): 525.

⁵⁵ Suić, Mate. „Bizantski limes na istočnoj obali Jadrana“. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 35, 1 (1995): 135-139.

ranobizantskog kastruma. Zanimljiv je njegov zaključak kako Justinijan zapravo podizanjem utvrda uzduž istočnojadranskih pomorskih putova ne gradi limes, u punom smislu te riječi, i limes koji bi bio usporediv sa onim sjevernoafričkim, kako to sam Suić nalaže, već nastoji učiniti sigurnim već postojeće plovidbene uvjete Jadranskim morem. Nadalje, Katić ističe potrebu da se pored kastrizacije, valorizira i izgradnja pristaništa te luka, često u podnožju samih utvrda, koje su osim za opskrbu, služile i za sklanjanje trgovačkih brodova. Katić izjednačava važnost pristaništa sa važnošću utvrda, jer su odigrale jednako važnu ulogu u olakšavanju navigacije i plovidbe istočnom obalom Jadrana.⁵⁶

S druge strane Ivo Goldstein ističe važnost jadranskog plovidbenog puta za Bizant, te spomenute utvrde naziva kontrolnim točkama, no također ističe kako vjerojatno nisu sve nastale samo u Justinijanovo vrijeme, nego možda prije ili kasnije. Ono što on podvlači kao vjerojatnu mogućnost, jest da je čitav taj sistem, kako ga on naziva, bio osmišljen i vjerojatno dovršen upravo za vrijeme i neposredno nakon bizantsko-ostrogotskog rata. Goldstein teži svojevrsnoj rekonstrukciji istočnojadranskog plovidbenog puta, na temelju dostupnih izvora i svakako dotadašnjim istraživanjima utvrda.⁵⁷

Također, Zlatko Gunjača ističe kako je specifičnost izgrađenih objekata što su često izgrađeni na nenapučenim otocima ili pak položajima udaljenih od naseljenih mjesta, stoga se može zaključiti da nisu podignuti radi obrane tih lokacija, već da su svi ti objekti predstavljali osiguran, dobro promišljen sistem u svrhu zaštite pune kontrole plovidbe Jadranom. Isto tako, u skladu s tom tezom navodi i njihov međusobni odnos prema glavnim plovnim pravcima između otoka i duž obale.⁵⁸

Upravo zbog ovakvih odnosa u promišljanju glede kasnoantičkih utvrda istočnojadranske obale, potrebno ih je detaljnije razdijeliti, istražiti one koje su uistinu nastale procesom kastrizacije za vrijeme Justinijanove vladavine, uvidjeti jesu li zajedno činile jedan obrambeni sustav, te ih potencijalno sustavno popisati.

⁵⁶ Katić, 2003: 526.

⁵⁷ Goldstein, 1992: 32-33.

⁵⁸ Gunjača, Zlatko. „Kasnoantička fortifikacijska arhitektura na Istočnojadranskom priobalju i otocima“. *Žirajski libar*, svz I., Šibenik, (1994): 50.

5. Utvrde

Goldstein u pokušaju rekonstrukcije bizantskog istočnojadranskog plovidbenog puta, dolazi do nizanja pronađenih ostataka, bilo da je riječ o utverdama, sakralnim građevinama ili pak drugim arheološkim nalazima. Zapravo dolazi do zaključka o nemogućnosti valjane rekonstrukcije, prvotno radi nedovoljnog provedenog istraživanja ali i nedostatka izvora. No, ipak dolazi do svojevrstnih opažanja.

Naime, među pronađenim utverdama na već spomenutom plovidbenom putu ističe određenu kategorizaciju istih u skladu s njihovim položajem. Tako izdvaja prvu vrstu koja bi bila neposredno uz obalu, dakle mjesta koja su u kasnijim stoljećima bila nastavak funkcije antičke luke odnosno emporija. Kao primjer toga izdvaja Split, Trogir, Zadar, Dubrovnik, tj. sva naselja koja kontinuiraju iz antike, ali i druge koji nastaju u to doba. Za one koji nastaju u Justinijanovo vrijeme navodi kako unutar svojih zidina imaju luku i lučke objekte, a za popravak brodova imaju vjerojatno i brodogradilište, ali u skladu sa skromnim mogućnostima kasne antike.

Druga skupina, prema Goldsteinu bile bi novonastale utvrde izgrađena podalje od mora, točnije od 300 m do 1 ili 2 km od mora, no na mjestu koje bi dalo uvid u šire područje. Ova vrsta utvrda kontrolira i pogodne luke ispod sebe. Neki primjeri iz ove skupine su Vrgada, Korintija, Guštjerna. Također, primjećuje učestalost gradnje sakralnih građevina u podnožju ovakvih utvrda. Goldstein tako zaključuje da je prvoj skupini glavni zadatak bio obrana luke, a drugoj kontrola morskog prometa.⁵⁹

Što se tiče same datacije utvrda, s obzirom da ih vezujemo uz važne plovidbene puteve, i to prema Raveni, odnosno za Justinijanovu pomorsku dominaciju na području čitavog Jadrana, prema Zlatku Gunjači ona je uslijedila nakon odlučujuće pobjede Bizantskog brodovlja protiv Gotskih u bitci kod Sena Gallice. Ta bitka se održala početkom druge polovine 6. st., stoga se upravo to vrijeme može uzeti kao početak gradnje onog što se uzima kao mogući Justinijanov fortifikacijski sistem.⁶⁰

5.1. Otočne utvrde

Kao dio cjelovitog sistema u svrhu zaštite Jadranskog plovidbenog puta i Justinijanove prevlasti nad tim područjem, prema Tomičiću, stajale su otočne utvrde na istočnoj obali Jadrana. Tako se dijelovi intenzivne i vrsno strukturirane vojne graditeljske djelatnosti mogu

⁵⁹ Goldstein, 1992: 57-58.

⁶⁰ Gunjača, 1994: 55.

pratiti sve od dubrovačke regije i otoka Mljeta, preko Pelješca, Kornata, otočja Sjevernog Hrvatskog primorja, pa do Brijuna na sjeveru. Taj graditeljski zamah koji je uslijedio nakon bizantsko-gotskih ratova na ovim prostorima, se protezao duž važnih plovnih puteva, s odlikom izgradnje na teško pristupačnim mjestima. Tragove tog pothvata nalazimo na vrhovima otočnih brda, stjenovitim grebenima te isturenim rtovima, a kao zajednička odrednica tim lokacijama jest zapravo vrlo dobra preglednost okolnog terena, ali i zaštićena skloništa i sidrišta za plovila.

Plod Justinijanove rekonkviste bio je i niz *specula* i *castella* odnosno *castra*, kako ih Tomičić naziva, koji su raspoređeni na jadranskim otocima i priobalju. Te utvrde zajedno sa tada najснаžnijom mornaricom Mediterana činilo je prema Tomičiću „impresivnu elastičnu morsku komponentu svojevrsnog bizantskog »limesa«. I Tomičić ističe suodnos otočnih utvrda zajedno sa onima na obali, gdje se otočne utvrde nadovezuju na „grandiozni kopneni obrambeni sustav fortifikacija“.⁶¹

Kako je već rečeno utvrde su se obnavljale ili pak gradile na točkama duž jadranskih plovnih puteva. Tako možemo razlikovati unutrašnji plovni put koji je, gledajući srednji i sjeverni Jadran, kretao se pravcem od Zadra, Paga, Raba, Krka sve do Cresa i Pule. Drugi plovni put bio bi onaj vanjski koji se protezao od Žirja, Kornata, Silbe, Ilovika do Pule. Ovaj plovidbeni pravac, Željko Rapanić naziva *limes maritimus*.⁶²

5.1.1. Otok Žirje

Među bolje istraženim otočnim utverdama koje se ubrajaju u Justinijanov obrambeni sustav, jesu utvrde otkrivene na otoku Žirju u šibenskom akvatoriju. Riječ je o dvama utverdama nazvanih Gradina i Gustjerna koje se nalaze na jugoistočnom dijelu otoka, a udaljene su jedna od druge 1,8 km i u svojim pozicijama ostvaruju vidnu komunikaciju. Gradina gleda prema otvorenom moru stoga ostvaruje kontrolu plovidbe od rta Ploče do Kornata. Sjeveroistočno od nje stoji Gustjerna, koja je zajedno sa utvrdom koja se nalazila na mjestu današnje Tvrđave sv. Mihovila, nadzirala međuotočnu plovidbu sve do otoka Murtera.⁶³

⁶¹ Tomičić, Željko. „Arheološka istraživanja o ranobizantskom vojnom graditeljstvu na sjevernojadranskim otocima“. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, vol. 5/6, (1988): 29-30.

⁶² Gluščević, Smiljan; Grosman, Darja. "Nova bizantska utvrda na otočiću Veliki Sikavac kod otoka Paga", u: *Diadora, glasilo Arheološkog muzeja u Zadru*, 29., Zadar, (2016): 125.

⁶³ Podrug, Emil; Jović, Jelena; Krnčević, Željko. „Arheološka baština šibenskih otoka“. u: *Toponimija šibenskog otočja*, Sveučilište u Zadru, Zadar, (2016): 63.

5.1.1.1. Gradina

S obzirom da su arheološka istraživanja uglavnom bila usmjerena na Gradinu, o njoj imamo više podataka i saznanja. Otkrivena je na vrhu duge vapnenačke grede negdje između uvale Velika Stupica i otvorenog mora, a bilježi površinu od 3000 m². Promjer joj je 100 x 50 m, a čuvaju je dvostruki bedemi koji prate konfiguraciju terena, što u konačnici rezultira nepravilan poligonalni oblik. Što se tiče bedema, onaj unutrašnji je viši od vanjskog i građen je od manjeg pritesanog kamenja povezanog mortom. Isto tako, unutrašnji bedem je širine između 0,90 m i 1 m, a opsega oko 225 m. Sačuvan je u dva dijela sa svake strane glavnog ulaza, u visini od 6 m, te završava sa kruništem. U tim sačuvanim dijelovima uočavaju se s unutrašnje strane četiri, tj. tri reda rupa za ugradnju greda koje su pridržavale konstrukciju za šetnicu oko kruništa.

Za ostatak unutrašnjeg bedema ne možemo znati je li i on, odnosno čitava utvrda bila podignuta do visine od 6 m, a ni je li se svugdje protezalo krunište sa šetnicom, s obzirom da su za ostale dijelove ostatci sačuvani u visini od 1 m. Nadalje, unutrašnji bedem osnažen je s pet kula, od čega su sjeverozapadna, sjeveroistočna i jugoistočna kutne, a zapadna i jugozapadna se nalaze u središnjici dvaju segmenata bedema. Tu je i šesta kula, ukoliko se glavni ulaz sagleda kao utvrda na sredini sjeveroistočnog dijela bedema. Sami ulaz sastojao se od tri vrata, a između njih utvrđen je propugnakul. Sačuvani su i temelji zidne rampe koja je vodila od propugnakula do šetnice na kruništu bedema. Spomenute kule imaju četverokutni tlocrt, osim one sjeveroistočne koja je peterokutna. O razrađenosti tlocrta Gradine, govore i pronađena tri sporedna ulaza, uz sjeveroistočnu, jugozapadnu i sjevernu kulu, od koji su neki ulazi kasnije zazidani.

Kao što je već spomenuto, postoji i vanjski prsten bedema, koji su niži u odnosu na unutrašnje, i pritom su građeni od velikih kamenih blokova tehnikom suhogradnje. Visina vanjskog bedema, u većinskom dijelu doseže do 1,5 m, odnosno do 2 m. Zanimljivo je da se vanjski bedem ne proteže uokolo čitave utvrde, već ne pokriva čitavu zapadnu stranu i dio južnog dijela unutrašnjeg bedema. Pretpostavlja se da zapravo taj vanjski bedem je ostao nedovršen, jer na tim „golim“ stranama okolni teren je blagog nagiba i ne daje prirodnu obranu utvrde. Argument tome je činjenica da je pronađena nakupina velikih kamenih blokova, nasuprot jugozapadnog dijela utvrde, koji djeluju kao doneseni za dovršetak vanjskog bedema.⁶⁴

⁶⁴ Podrug, Jović, Krmčević, 2016: 63-65.

Razdvojenost, odnosno udaljenost vanjskog od unutrašnjeg bedema je uglavnom oko 1 m, osim na sjeveroistočnom dijelu gdje razmak iznosi 6 m, radi propugnakula. Kada proučimo unutrašnjost same utvrde, uočava se da prevladava ogoljeli krš, dok u središtu dvorišta nalazi jama s izvorom. No, ipak su uz južni dio bedema otkrivene tri prostorije, koje su po svojoj prilici bile prostorni kompleks. Tako se uz sami bedem nalazi prostorija čiju funkciju je još potrebno utvrditi, a njezin izvorni izgled sastojao se od svoda načinjenog od kamenih ploča poslaganih „na nož“ i sjedinjenih mortom. Prvotno se mislilo da je funkcija tog objekta bila cisterna, a kasnije nakon dodatnih istraživanja došlo se do promišljanja da je riječ o ostavi za hranu.⁶⁵

Sjeverno od te prostorije otkrivene su dvije druge, od kojih je ona veća imala sustav podnog i zidnog grijanja toplim zrakom, odnosno *hipokaust*, od čega nam je sačuvano na licu mjesta stupići, točnije *pilae*. Manja prostorija, pretpostavlja se, je imala funkciju sanitarnog čvora. Postavljaju se pitanja, tko je bio smješten u ovim prostorijama, kome i čemu su služile?

Slika 1. Fotografija utvrde Gradine na otoku Žirju

Gunjača smatra da je riječ o stambenom sklopu u kojem su bile smještene vojne posade utvrde. Prema Pedišiću, taj kompleks je odviše luksuzan za smještanje vojne posade, a u njemu vidi stan zapovjednika utvrde, dok vojnu posadu smješta u kule. No, daljnja istraživanja će, nadamo se, tek odgovoriti na postavljeno pitanje.

Kod analize Gradine, ne valja zapostaviti ni pokretni arheološki materijal. U dosada sakupljenom pokretnom arheološkom materijalu pri istraživanju ove utvrde, uvelike prevladava kasnoantička lončarija, od čega su najbrojnije amfore sjevernoafričkih i

⁶⁵ Karađole, Ana. „Keramički nalazi iz bizantske utvrde Gradina na otoku Žirju“. *Archeologia Adriatica* 14, (2020): 49.

istočnosredozemnih radionica. Tu je i znatan broj fine lončarije, među kojom se izdvajaju afričko i fokejsko crveno-glačano posuđe.⁶⁶

O značaju Gradine govori nam i činjenica što je jedna od rijetkih, bizantskih utvrda na istočnoj obali Jadrana koja je opetovano bila predmet arheoloških istraživanja. Rezultati tih arheoloških istraživanja pokazali su da je sama utvrda najvjerojatnije nastala sredinom ili u drugoj polovici 6. st., te da je nakon 15 do 20 godina postojanja stradala u požaru. Zanimljivo je što dosadašnja istraživanja nisu otkrila crkvu koja je karakteristična pratnja bizantskim utvrdama. No, unatoč tome, ne negira se postojanje iste i na ovom području, već se pretpostavlja da se nalazila negdje između dvaju utvrda, odnosno Gradine i Gustjernerne, ili pak na području Žirajskog polja.⁶⁷

5.1.1.2. Gustijerna

Kao što je već rečeno na otoku Žirju otkrivene su dvije utvrde, pored već opisane Gradine, druga je manje istražena Gustijerna. Kao i Gradina, smjestila se na jugoistočnoj strani otoka, no dok Gradina gleda uvalu Velika Stupica, Gustijerna stoji nad uvalama Mala Stupica i Kabal.⁶⁸

Prema Ivekoviću, Gustijerna je dobila ime upravo po gustijerni, koja se po svoj prilici nalazila u sklopu zidina te utvrde, i koja je dugi niz vremena bila u funkciji. Ova utvrda, smještena na najvišem vrhu jugoistočne strane otoka, branjena je prirodnim preprekama, jer joj je pristup moguć jedino sa zapada i sjeverozapada. Stoga, u svrhu zaštite te strane, graditelji podižu bedem, kojeg Iveković naziva „Kiklopskim zidom“ od neobrađenih balvana i bez vezivnog tkiva, odnosno morta. Također, ovaj bedem je ojačan sa još jednim koji se nalazio iza njega, debljine 80 cm povezan mortom.⁶⁹ Premda bedemi prestaju tamo gdje nisu potrebni, odnosno na mjestima gdje litica ima funkciju obrane, krajevi tih bedema su bez promišljeno izrađenih završetaka ili pak ulaza, što nam sugerira nedovršenost gradnje. Kao i kod Gradine, i ovdje postoji velik broj nabacanih kamenih blokova, koji stoje kao argument nedovršenosti izgradnje.⁷⁰

Na strani koja se proteže liticom, pronađena su tri objekta sa po jednom prostorijom. Dva objekta su jednostavne četvrtaste konstrukcije, a treći je drugačijeg oblika. Unutrašnji

⁶⁶ Podrug, Jović, Krnčević. 2016: 65-68.

⁶⁷ Karadole, 2020: 48.

⁶⁸ Karadole, 2020: 47.

⁶⁹ Iveković, Ćiril. „Otok Žirje“. *Starohrvatska prosvjeta* 1, 1-2 (1927): 48.

⁷⁰ Podrug, Jović, Krnčević, 2016: 67.

prostor tog objekta, koji se nalazi na sjeveroistočnoj strani, u svom tlocrtu ima upisan polukrug s polubačvastim svodom. Iveković smatra da je upravo to ta gustijerna, odnosno cisterna za kišnicu, po kojem je utvrda dobila ime.⁷¹

Proučavanjem tehnike gradnje i planiranja, vidljiva je podudarnost Gustjerne s Gradinom, što nam ukazuje i isto vrijeme nastanka, dakle 6. st. No, za razliku od Gradine, u kojoj je stalno boravila vojna posada, za Gustijernu je to upitno. Prilog u tome jest općenita nedovršenost Gustjerne, ali i to što nisu otkriveni pokretni nalazi, odnosno lončarija, koja je uvijek pokazatelj života, kao što je to slučaj kod Gradine.⁷²

5.1.2. Otok Kornat

Pretpostavljeni Justinijanov morski (otočni) sustav zaštite jadranskog plovidbenog puta, ili ti prema Suiću dio Justinijanovog limesa, bilježi svoju putanju sa otoka Žirja na otok Kornat. To ne isključuje postojanje utvrda i na drugim manjim otocima između, ili prije, ali ova dva su bila česti predmet arheoloških istraživanja, stoga su i pronađeni valjani dokazi za isto.

Na otoku Kornatu, istražena je utvrda nazvana Tureta, koja bi svojim stilskim odlikama spadala upravo u ranobizantski period, a koja dominira sjeverozapadnim dijelom Kornatskog Kanala.⁷³

5.1.2.1. Utvrda Tureta

Smještena na brdu Tureta, poviše polja Tarca na otoku Kornatu, istoimena utvrda često se smješta u period 6. st. kao i ranokršćanska crkva u podnožju tog brda. Utvrda je pravokutnog oblika, zidova debljine 1 m, a dimenzija 10,4 x 5,4 m. Ulaz joj se nalazi na istočnoj strani južnog zida, a za njega je karakterističan luk koji nadilazi njegovu širinu. Zidovi utvrde učvršćeni su sa osam jakih potpornjaka, debljine 0,90 m, dok su oni rubni produžeci kraćih perimetralnih zidova.

Na sjevernom i južnom zidu utvrde uočeni su četvrtasti otvori za drvene grede što navodi na zaključak da je imala prizemlje i kat, a pored toga, na istim stranama zidova uočeni su otvori za nosive grede stropa. Tako se u prizemlju, duž zidova, nalazi i devet manjih otvora, probušenih kroz čitave zidove, što se uobičajeno naziva strjelnicama. Na gornjem katu

⁷¹ Iveković, 1927: 49.

⁷² Podrug, Jović, Krmčević. 2016: 68.

⁷³ Fabijanić, Tomislav; Radić Rossi, Ivana. „Arheološka baština Kornata“. U: *Toponimija Kornatskog otočja*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2013: 70.

ustanovljeno je osam prozora sačuvanih do razine početka gornjeg luka, na kojem su vidljivi i utori za uglavljivanje drvenih greda. Tu je i niz utora s vanjske strane gornjeg kata, što pak dovodi do razmišljanja o postojanju trijema ili nekakve drvene galerije. Uz sjeverni zid otkriven je zid s dijelovima vodonepropusne žbuke, što se tumači kao ostatci nekakve konstrukcije za vodu, odnosno cisterne.⁷⁴

Tehnika zidanja je rustična, a iskorišten je lomljeni neobrađeni kamen lokalnog podrijetla. Mort je vrlo dobre kvalitete, što se vidi i u relativno dobroj otpornosti građevine na atmosferilije i zub vremena.⁷⁵

Sami ulaz utvrde obilježen je i kamenim pragom, koji je sačuvan u originalu. Tumačenjem prikupljenih podataka, Fabijanić, Menđušić i Radić Rossi zaključuju da je prizemlje utvrde izvorno zamišljeno kao skladišni prostor, u kojima se nalaze otvori za zračenje, a ne strjelnice kako se dotada mislilo. Nadalje, prema njima gornji kat je tako osmišljen kao stambeni prostor, dok je ravni krov kakvi pronalazimo u sličnim građevinama, bio namijenjen obrani u slučaju opasnosti. Dakle, oni zaključuju da bi se utvrda Tureta mogla tumačiti kao građevina u funkciji samostana koji se nalazi u njezinom podnožju. Ovakve vrste fortifikacijskih struktura korištene su za izvidnicu i dojavu u slučaju opasnosti, ali i za zaštitu namirnica kao i samih redovnika te ostalog stanovništva. Obrambene strukture ove vrste, često su bile uklopljene u sami samostan, ali mogu biti i izdvojene kao što bi to bi slučaj utvrde Tarac. Tako se s Turete pruža odličan pogled na luku, crkvu i polje, kao i na plovidbene pravce iz kojih može doći potencijalna opasnost.⁷⁶

Ivo Petricioli tvrdi kako se upravo u tom fortifikacijskom karakteru utvrde, kao i njezinom položaju na brdu koji dominira širokim arealom Kornatskog otočja, krije njena uloga. Ta uloga, prema Petriciolu nije u svrhu zaštite lokalnog stanovništva u slučaju napada, već je tu zasigurno bila smještena vojna posada, koja je nadgledala morske puteve koji su prolazili kroz Kornatsko otočje.⁷⁷

⁷⁴ Fabijanić, Tomislav; Menđušić, Marko; Radić Rossi, Irena. „Dokumentiranje postojećeg stanja i istraživanje utvrde Turete, luke i sakralnog kompleksa na prostoru crkve Gospe od Tarca na otoku Kornatu“. *Histria antiqua* 22, (2012): 404-405.

⁷⁵ Petricioli Ivo. „Tureta na otoku Konratu“. *Adriatica Praehistorica et Antiqua*, Zbornik radova posvećen Grgi Novaku, Zagreb 1970: 718.

⁷⁶ Fabijanić, Menđušić, Radić Rossi, 2012: 406.

⁷⁷ Petricioli, 1970: 725.

5.1.2.2. Crkva sv. Marije – Gospa od Tarca

Spomenuta crkva koja se nalazi u podnožju same utvrde kraj plodnog polja Tarac, posvećena je Blaženoj Djevici Mariji, a u narodu je zovu Gospa od Tarca. Lokacija te crkve bilježi dugi povijesni kontinuitet. Tako su otkriveni nalazi oko crkve koji ukazuju na ljudsku prisutnost u 1. st. pr. Kr., a na osnovi dosadašnjih istraživanja pretpostavlja se postojanje rimske vile rustice. Istočno od crkve pronađen je ulomak tegule s oštećenim pečatom na kojem piše „AFAESONIA“ koji datira u 1./2. st., dok je za prag crkve korišten veći ulomak rimskog nadgrobno spomenika materijala bijelog vapnenca.

Pretpostavlja se da se već u 5. st. na područja Tarca naselila manja zajednica koja je izgradila objekt čije ostatke i danas vidimo na mjestu Gospe od Tarca. Iza apside današnje crkve stoje ostatci stare apside zidova visine od 4,5 m, i širine 3,4 m. Zidovi su sačuvani u visini od 3,7 m. Na vanjskoj strani apside nalaze se dva potpornjaka, dok se ukupni broj potpornjaka u literaturi razlikuje. Plašt apside nekad je imao tri velika lučna prozora, od kojih je središnji gotovo u cijelosti očuvan. Na vrhu zida uočen je početak polukalotaste kupole koja je nad svodila apsidu.

Nedovoljna istraženost ove crkve prouzročila je tezu da je riječ o trobrodnoj crkvi, koja zasada nije dokazana. Rezultati arheoloških istraživanja provedenih od 2006. do 2011. godine, ukazala su na najmanje četiri do pet građevinskih faza kompleksa koji se nalazio na mjestu današnje crkve.⁷⁸ Na temelju danas vidljivih zidova, pretpostavlja se da je najstariji objekt, bila zapravo jednobrodna građevina čiji je brod bio jednake širine kao apside. Umjereno potkovasti oblik unutrašnjosti apside izveden je gotovo jednako kao i apside kasnoantičke palače u uvali Polače na Mljetu datirane u kasno 5. st. Kasnoantička palača na Mljetu je dakle građevina svjetovne namjene, unatoč korištenju apside u konstrukciji, što nas može dovesti do zaključka da najranije sakralno zdanje na ovom lokalitetu u Tarcu, počiva ustvari na građevini svjetovne namjene.

Tijekom istraživanja prikupljeni su i pokretni nalazi, među kojima se ističe nekoliko cjevastih završetaka koji su pripadali staklenim svjetiljkama polikandilima, učestalih na ranokršćanskim nalazištima diljem Dalmacije. Ovakvi predmeti čine uobičajeni crkveni inventar od 4. do 7. st. Isto tako, na ovom lokalitetu otkriveno je i oko 25 grobova, no buduća istraživanja vjerojatno će otkriti još nalaza.

⁷⁸ Fabijanić, Menđušić, Radić Rossi, 2012: 406-407.

Slika 2. Fotografija ostataka sakralnog kompleksa uz današnju crkvu Gospe od Tarca

Kako je već napisano, današnja crkva je posvećena Pohođenju Blažene Djevice Marije. Emil Hilje, na temelju pretpostavke o kontinuitetu sakralnog prostora od ranokršćanstva, tj. kasne antike, pretpostavlja da je najranija crkva na ovom lokalitetu također bila posvećena kultu sv. Marije, a s time se uglavnom slaže i ostatak znanstvene struke. Kult sv. Marije, tj. Majke Božje popularizirao se kršćanskim svijetom nakon Efeškog sabora 431. godine, te se smatra da je već tada u 5. st. bio uspostavljen i u glavnoj salonitanskoj bazilici. Kornati kao dio Jaderske biskupije, zasigurno je gravitirao njemu, te preko Jadera crpio nove tekovine i običaje. S obzirom da se u Jaderu, današnjem Zadru, tijekom 6. st. bilježi crkvena građevna aktivnost, kada se crkve često i posvećuju sv. Mariji, ne čudi da se upravo tada i crkva u Tarac polju isto podigla te bila posvećena sv. Mariji. Valja istaknuti kako Marijin kult tijekom 6. st. intenzivno promiče i sami car Justinijan, s kime i povezujemo brojne graditeljske aktivnosti tog vremena na ovim područjima.⁷⁹

5.1.2.3. Funkcija sakralnog objekta

Prilikom istraživanja lokaliteta na mjestu današnje Gospe od Tarca, došlo je do pretpostavke da je riječ o primjeru ranog samostana ovih prostora. Znamo da su benediktinci osnovani u 5. st. i da su se proširili po čitavom Zapadu. Naime, postoji izvod iz Montekasinske kronike, koji je prepisan po nalogu pape Stjepana II. polovicom 8. st., iz kojeg doznajemo da je car Justinijan, suvremenik sv. Benedikta, samostanu u Monte Cassinu darovao posjede u Panoniji, Istri i Dalmaciji.

⁷⁹Fabijanić, Radić Rossi, 2013: 84-86.

Godine 577. srušena je opatija u Monte Cassinu, nakon čega benediktinci bježe u Rim, a potom se raseljavaju po čitavoj Europi. Postoji mogućnost, da su već u to vrijeme benediktinci naselili svoje dalmatinske posjede, no za tu tezu nemamo dokaza. Sigurno znamo da su benediktinci stigli u naše krajeve u vrijeme kneza Trpimira, no to ne opovrgava mogućnost da su tu bili i prije. Tako su u Tarac mogli doći u kasnoantičko doba, ali i u srednjovjekovno, a dogradnja prostorija sa sjeverne i južne strane već od prije postojeće jezgre možda se može povezati upravo uz njihovu prisutnost. Tezi da je riječ o benediktinskom samostanu ide u prilog i činjenica da se u blizini nalazi rt i uvala Opat, koji nose naziv benediktinskog samostanskog poglavara.⁸⁰

Također, u jednoj ispravi iz 1267. godine, u kojoj splitski nadbiskup Ivan kažnjava jednog opata zbog neprimjerenog ponašanja, stoji da taj opat dolazi iz crkve sv. Marije *de Insula*.⁸¹ Naime, Ivan Ostojić, upravo tog opata i tu crkvu povezuje uz samostan na mjestu Gospe od Tarca. Tu tezu je zasada nemoguće potvrditi a ni opovrgnuti, no zanimljiva je činjenica da se otok Kornat u srednjem vijeku, upravo zahvaljujući spomenutoj crkvi, često nazivao *Insula Sanctae Mariae*, što podsjeća na ime iz isprave.

Ako je na ovom lokalitetu uistinu postojao benediktinski samostan, moguće je da je i on doživio jednaku sudbinu drugih benediktinskih samostana, a to je opći zastoj benediktinskog redovništva u 12. i 13. st. Možda je upravo u to vrijeme i napušten ovaj nedovoljno istražen kompleks, a na čijem mjestu stoljećima kasnije se gradi današnja Gospa od Tarca.⁸²

5.1.2.4. Lučica u Tarcu

Pored utvrde Tureta, i crkve Gospe od Tarca, nalazi se uvala u kojoj se uočavaju ostatci antičke i srednjovjekovne lučice, prijeko potrebne egzistenciji spomenutog sakralnog kompleksa. Prilikom istraživanja lučice, prikupljeni su nalazi materijala koji pripada vremenskom razdoblju od 1. st. pr. Kr. sve do završetka kasne antike. Sven Kulušić je detaljno zabilježio ostatke pronađene pod morem, a zanimljivo je da ih je datirao u 6. st.

S obzirom na raznovrsnost zasada otkriveni nalaza, dovodi ih se u vezu sa rimskom vilom, ali i kasniju crkvu sv. Marije, kao i samo utvrdu uz nju. Zasada je nemoguće dati konkretnije

⁸⁰ Fabijanić, Radić Rossi, 2013: 87.

⁸¹ Zornija, Meri; Menđušić, Marko. „Ranokršćanski kompleks u uvali Tarac na Kornatu (Istraživanja 2006-2011)“. *Istraživanja na otocima. Hrvatsko arheološko društvo*, vol.30. Lošinjski muzej. Zagreb, 2015: 40.

⁸² Fabijanić; Radić Rossi. 2013: 88.

odgovore o ulozi, vremenu nastanka i važnosti ove lučice, s obzirom da su provedena oskudna i nedovoljna istraživanja, stoga je potrebno sačekati nove arheološke-istraživačke aktivnosti.⁸³

Sagledavanjem sakralnog kompleksa u uvali Tarac, zajedno sa pripadajućom utvrdom na brdu te lučicom, uistinu možemo potencijalno govoriti o jednom u lancu objekata slične namjene, koji se protezao duž hrvatske obale od Cavtata do Istre. U tom smislu, i utvrda Toreta bi možda bila jedna od karika složenog i funkcionalnog bizantskog obrambenog sustava.⁸⁴

5.1.3. Otok Vrgada

Među otocima na kojima se bilježe graditeljske aktivnosti iz vremena Justinijanove rekonkviste, našao se i malen otočić u zadarskom arhipelagu, otok Vrgada. Na otoku su tako otkriveni ostatci utvrde koju se datira u Justinijanovo vrijeme, ali i predromanička crkvice sv. Andrije, koju vezujemo uz nju.

Kasnoantička utvrda, nazvana Gradina, otkrivena je na samom vrhu istaknutog rta koji svojim položajem dijeli dvije uvale, uvalu Luka i Pržina. Svojim položajem gleda na ulaz u Pašmanski kanal, te je u izravnoj komunikaciji s kasnoantičkom utvrdom Pustograd na otoku Pašmanu. Gradina se tako ubraja u jednu od utvrda u velikom obrambenom sustavu izgrađene u 6. st. za vrijeme cara Justinijana, u svrhu zaštite plovidbenih putova.⁸⁵

Goldstein ističe kako je ova utvrda imala ključan položaj na priobalnom putu prema Zadru, i to na samom početku zadarskog arhipelaga. Navodi kako ju spominje i car Konstantin pod imenom *Lumbrikaton*, te kako se s nje mogao kontrolirati akvatorij od Murtera do Pašmana i Biograda, a na jugu do Kornata. Kako je već spomenuto, u blizini se nalaze dvije luke koje naizmjenice štite od raznih vjetrova, dok je sjeverozapadna uvala potpuno zaštićena, a tu se nalazi i predromanička crkva sv. Andrije. Kako to biva i kod drugih primjera utvrda Justinijanove rekonkviste, i ova je bila pristupačna samo sa strana dvaju luka, koje su se lako nadgledale, dok je sa svih drugih strana utvrda zaštićena obalama nepogodnim za pristajanje i uspinjanje pješaka na vrh.⁸⁶

Bedemi utvrde Gradina vidljivi su sa sjeverne i sjeverozapadne strane gdje se lome u nepravilan luk, a pritom prate konfiguraciju terena. Na tom dijelu perimetralni zid sačinjavaju

⁸³ Fabijanić, Menđušić, Radić Rossi. 2012: 409.

⁸⁴ Fabijanić, Radić Rossi. 2013: 93.

⁸⁵ Sorić, Sofija. „Spomenici povijesnog graditeljstva na otoku Vrgadi“. U: Vladimir Skarčić (ur.), *Toponimija otoka Vrgade*. Sveučilište u Zadru, Zadar, 2009: 70-71.

⁸⁶ Goldstein, 1992: 47-48.

kule četverokutne osnove, a ima ih ukupno pet. Kule svojom tehnikom izgradnje od većih kamenih blokova podsjećaju na vanjski plašt bedema utvrda na Žirju.⁸⁷

Zidovi kula sačuvani su u visini od dva do tri metra, a krajnja zapadna kula vrlo vjerojatno je služila kao cisterna. Za razliku od kula, perimetralni zidovi građeni su od priklesanog kamenja složenog u nizove, ali su nažalost lošije sačuvani. Unutrašnjost utvrde ispunjena je ostacima različitih razrušenih građevina. Gradina tehnikom zidanja i svojim karakteristikama pripada kasnoantičkom razdoblju i spada u tip manje utvrde nepravilnog tlocrta koja je po svojoj funkciji i izvidnica, ali je bila namijenjena za smještaj vojne posade na što upućuje cisterna i ostatci stambenih prostorija. Uobičajeno je da ovakav tip utvrde prati i određeni sakralni objekt u blizini, za što se uzima crkva sv. Andrije u podnožju utvrde.⁸⁸

5.1.3.1. Crkva sv. Andrije

Podno utvrde Gradina, u uvali Pržina, smjestila se crkva sv. Andrije, ujedno i najstariji dosad poznati sakralni objekt na otoku Vrgadi. Istraživanjem, dobro sačuvane crkve, pokazalo se da je riječ o predromaničkoj građevini iz 9. st., kojoj je vrlo vjerojatno prethodila još ranija ranokršćanska crkvice.⁸⁹

Pretpostavka o ranijem objektu, argumentirana je prije svega položajem same crkve, koja se, kako je već rečeno, nalazi u podnožju utvrde, s kojom na taj način uspostavlja suodnos. Komparacijom ostalih kasnoantičkih utvrda Justinijanove rekonkviste, koje su uglavnom imale uz sebe i sakralni objekt, pretpostavlja se da je i utvrda Gradina uz sebe imala pripadajuće kultno mjesto. Uz stalni boravak vojne posade kojoj je za život bilo potrebno i zadovoljavanje vjerske komponente života, valja istaknuti i obnovu crkvenog graditeljstva i crkve općenito u vrijeme cara Justinijana, koja je zahvatila i ove prostore. Stoga bi uistinu se za vrijeme gradnje prvog sakralnog objekta mogla uzeti sredina 6. st.

Sagledamo li i sami titular crkve, uočit ćemo kako se sv. Andrija, carigradski apostol, tijekom 6. st., često štovao na Jadranu. Isto tako, poznato je da je sv. Andrija prema priči bio ribar, a time i zaštitnik mora i ribara, što ga vezuje uz sami otok Vrgadu koji je ribarsko naselje. Dakle, i titular crkve može stajati kao argument ka postojanju ranijeg sakralnog objekta koji bi vezivali uz obližnju kasnoantičku utvrdu iz Justinijanova vremena.⁹⁰

⁸⁷ Gunjača, 1994: 52.

⁸⁸ Sorić, 2009: 71.

⁸⁹ Sorić, 2009: 71.

⁹⁰ Domijan, Miljenko. „Crkva sv. Andrije na Vrgadi nakon posljednjih istraživačkih i konzervatorskih radova“. *Starohrvatska prosvjeta* 3, 13 (1983): 136- 137.

5.1.4. Otok Pašman

5.1.4.1. Utvrda Pustograd

Stojeći u odličnoj vizualnoj komunikaciji s Gradinom na otoku Vrgadu, utvrda zvana Pustograd uzdiže se na uzvisini jugoistočnog dijela otoka Pašmana. Na području rta Borovnjak, otkriveni su kasnoantički obrambeni zid i neke nastambe unutar njega. Ova utvrda značajno je prostranija od one na otoku Vrgadu, a uočljivo je da se perimetralni zidovi izvijaju i lome dok prate konfiguraciju terena. Uz unutarnje lice perimetralnih zidova prislonjeni su objekti, koji su mogli funkcionirati kao kule, kojih na vanjskoj strani nema. Od nekoliko objekata koji su postojali unutar same utvrde najbolje je očuvana jedna stambena zgrada kao i cisterna koja se nalazi u njezinoj neposrednoj blizini.⁹¹

Sama utvrda izgrađena je na mjestu prethistorijske gradine, a pretpostavlja se tijekom 6. st., upravo za vrijeme Justinijanove prevlasti nad Jadranskim morem. Obrambeni zid, sačuvan je dijelom u temelju, a dijelom i u visini od 0,5 m i 1 m, a kružnog je nepravilnog oblika. Danas je sačuvana na južnoj strani jedna kula gotovo u cijelosti, dok je ona sjeverna sačuvana u temeljima. Emil Hilje pak misli da utvrda nije bila namijenjena za smještaj vojne posade, već je imala ulogu refugija, odnosno pribježišta za stanovništvo u nesigurnim vremenima. No, unatoč tome važan je sami istaknuti položaj utvrde s kojeg se kontrolira pomorski promet u Pašmanskome kanalu⁹², a i valja uzeti u obzir da je sama utvrda nedovoljno istražena.

Slika 3. Fotografija ostataka južne kule utvrde Pustograd

⁹¹ Goldstein, 1992: 48. Gunjača, 1989: 52.

⁹² Hilje, Emil. „Spomenici srednjovjekovnog graditeljstva na otoku Pašmanu“: u: Vladimir Skračić (ur.), *Toponomija otoka Pašmana*, Zadar, 83.

5.1.5. Otok Ugljan

Kartografski slijedeći lanac otoka na Istočnoj obali Jadrana, i to u području Zadarskog kanala, nakon otoka Pašmana nadovezuje se otok Ugljan. Sukladno tome, može se zaključiti u slijedu plovidbenog puta Jadranom da je i na tom otoku ostavljen trag Justinijanove rekonkviste, odnosno podignuta jedna ili više utvrda u sklopu velikog sistema zaštite.

5.1.5.1. Kaštel sv. Mihovil

Na položaju sv. Mihovil, nasuprot grada Zadra, smjestio se velik i dobro očuvani istoimeni srednjovjekovni kaštel. Ovaj kaštel tj. utvrda, je tijekom svog postojanja odigrao ključnu ulogu u obrani Zadra s mora, što se osobito istaklo za vrijeme mletačke opsade 1345. i 1346. godine. Utvrda je smještena na teško pristupačnom visokom brdu s kojeg se itekako vizualno moglo kontrolirati plovidbena kretanja zadarskim i srednjim kanalom.⁹³

Upravo zbog izvanrednog položaja koji daje mogućnost pregleda plovidbe na širokom području, Zlatko Gunjača pretpostavlja na ovom mjestu, gdje se nalazi srednjovjekovna utvrda, postojanje starije bizantske iz 6. st. On osim idealnog položaja, tezu argumentira i samom činjenicom da je tu izgrađena kasnija utvrda, što može ukazivati na kontinuitet fortificiranja.⁹⁴

Nikola Jakšić priklanja se tom mišljenju, i to zapravo nastojanjem ubiciranja crkvice sv. Andrije podno utvrde. Posebno se oslanjajući na sami titular crkve, odnosno sveca Andrije apostola, za kojeg je već spomenuta veza sa Justinijanovom vladavinom i širenjem popularnosti tog zaštitnika na ovim područjima. Isto tako, ističe uobičajenu gradnju bizantskih utvrda u paru s crkvicom ili svetištem u njihovoj blizini, kakve primjere nalazimo duž plovidbenog puta. Kao jedna od potvrda o postojanju crkve sv. Andrije, ali i utvrde sv. Mihovila u 6. st. tj. za vrijeme Justinijanove rekonkviste, jest pronađeni Justinijanov zlatnik u tvrđavi. No, zašto u samoj konstrukciji tvrđave zasada nisu pronađeni ostatci, temelji te moguće prvotne tvrđave? Razlog tome može biti to što je tijekom povijesti tvrđava više puta bila predmet velikih pothvata, naročito tijekom srednjeg vijeka, što je prekrilo izvorne oblike. Međutim, navedeni argumenti – izvanredan položaj tvrđave, postojanje crkve u podnožju i Justinijanov zlatnik, uistinu dovode do razmišljanja i zaključaka da se i tu nalazila jedna od važnih karika u kompleksnom obrambenom pomorskom lancu.⁹⁵

⁹³ Sorić, Sofija. „Kaštel sv. Mihovila na otoku Ugljanu“. *Ars Adriatica* 2, (2012): 85.

⁹⁴ Gunjača, 1994: 53.

⁹⁵ Jakšić, Nikola. „Prilozi povijesnoj topografiji otoka Ugljana“. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 28 (15), (1988/89): 100-101.

5.1.6. Otočić Veli Sikavac

Zbog nedovoljnih materijalnih i literarnih izvora, sa otoka Ugljana kao i svojevrsnog vanjskog obrambenog lanca, prelazimo na unutrašnju plovidbenu rutu. Naime, u recentnim istraživanjima otkriveni su ostatci arhitektonskog sklopa na malenom otočiću Veli Sikavac u Kvarnerskom akvatoriju.

2012. godine otkriveni su nekakvi građevinski ostatci na ovom otočiću u blizini Vlačića uz otok Pag. Otočić je smješten u Ljubačkom zaljevu, između kopna i otoka Paga. Na otoku su zabilježena tri vrha, među kojima je najviši visine 20,1 m, a ispred kojeg se nalaze ostatci, po svemu sudeći utvrde, ispod koje je i plato s crkvom. Zanimljivo je da otok ima nekoliko zaljeva, ali ni jedan nije pogodan za uplovljavanje radi plitkosti ili izloženosti udarima vjetra.

Zamijećeni su ostatci pravokutne građevine položene na strmoj padini otoka, koji su uokvireni zidovima širokim 1,8 metara. Smatra se da se radilo o velikom objektu pravilnog tlocrta površine otprilike 5000 m², sa ostacima kula. Pregled ostataka zidova, ukazao je da su građeni s malternim vezivom. Prvi su Oštarić i Kurilić pretpostavili da je zapravo riječ o utvrdi s vanjskim kulama i opservacijom, i to iz bizantskog doba.

Na južnom dijelu otočića pronađeni su ostatci crkvice, no sami objekt je zatečen u vrlo lošem stanju. Apsida i sjeverni zid su djelomično sačuvani, a na mjestu gdje bi se trebao nalaziti ostatak zidova, nađene su zapravo nakupine srušenih kamenja, unutar kojih se uočavaju dijelovi južnog i zapadnog zida.

Od onog što je otkriveno na otočiću možemo razlikovati nekoliko prostornih segmenata. Prvo bi bio prostor jugozapadno pod utvrdom, čiji je glavni dio crkvena arhitektura s okolicom. Zatim možemo razlikovati utvrdnu na jugoistočnom dijelu otočića, te suhozidane strukture na vrhu povišenja u sjevernom dijelu utvrde i izvan nje. Posljednje bi bilo terasasto konstruirana okolica zidova koja je možda istovremena s gradnjom, ili eventualnom pregradnjom te rušenjem utvrde.

Crkvice je orijentirana u smjeru istok-zapad, a ujedno je i jedina građevina na otočiću koja ima više sačuvanih zidova, no ipak su u derutnom stanju. Zidovi su izgrađeni od manjih i većih kamenja, a za lice je uglavnom korištena strana koja je prirodno glađa. Dijelovi su povezani obilatim vapnenim žbukom s primjesom oblutaka. Sudeći prema očuvanom, riječ je bilo o jednobrodnoj crkvi s polukružnom apsidom, te se pretpostavlja da je sjeverni zid bio prerađen. Ulaz u građevinu se nalazio na zapadnom zidu, gdje je pronađen prag s otvorima za vrata.

Kao najveća građevina na ovom otoku, stoji utvrda, odnosno ostatci građevine za koju se uzima da je riječ o utvrdi. Svojim oblikom i veličinom prilagođena je strukturi terena, a oba njezina dijela su trapezastog oblika. Smještene na vanjskoj strani zida stoje šest kula. Bedem širine 1,80 m omeđuje čitav prostor utvrde, a povezan je malterom i građen na dva lica. Što se tiče unutrašnjosti utvrde, ona se može podijeliti u dva dijela. Prvi, sjeverni dio je ravan, a u njemu se očitavaju zasada 23 prostorije veličine otprilike 4 x 5 m. Drugi, južni dio je organiziran usporednim terasama, od kojih je dosada prepoznato njih ukupno 6. Na tim terasama izgrađeni su objekti koji s južne strane imaju uređen pristupni put.

Tijekom arheoloških istraživanja utvrde, otkriveni su primjerci grube keramike. Isto tako, pronađeni su i ulomci kasnoantičkih, tj. bizantskih amfora, koji idu u prilog datacije utvrde na ovom otočiću u Justinijanovo vrijeme. Također, otkriveni su i ostatci koji nam ukazuju na aktivnost unutar građevine, a riječ je o ostacima troske. Pored toga, nađeni su i komadi stakla, među kojima ima primjeraka koji se svrstavaju u 6. st.⁹⁶

No, unatoč dosadašnjim istraživanjima, ostavljena su neodgovorena pitanja vezana za objekte pronađene na ovom otoku. Neupitna je mogućnost datacije utvrde i crkve u vrijeme Justinijanove rekonkviste, no nepoznat je titular crkve, kao ni funkcije prostorija dosada otkrivenih unutar utvrde. Isto tako, zbog vrlo lošeg stanja očuvanosti ovih objekata, teško je zasada definirati postojanje drugih objekata unutar i pokraj same utvrde.

5.1.7. Otok Pag

Kao prirodni nastavak otočiću Velom Sikavcu stoji veliki otok Pag, na kojem bi valjalo tražiti dokaze obrambenog sistema Justinijanove rekonkviste.

U potrazi za kasnoantičkim naseljem kojeg Konstantin Porfirogenet spominje u svom dijelu *De administrando imperio*, Goldstein Ivo uzima područje današnje Novalje kao najvjerojatnijim. Na tom području bi smjestio utvrdu i luku, što potkrepljuje sa pronađenim kasnoantičkim nalazima. Ističe vrijednost tog položaja jer se more otvara na tri strane, odnosno prema Kvarneru i Maunskom kanalu, prema uvali Stare Novalje i dalje prema Rabu, i prema Caski u Paškom zaljevu. Nadalje, bilježi i postojanje kaštela oko 5 km jugoistočno od Novalje, te još jedan kaštel sjeverozapadno od Novalje u zaljevu Stare Novalje. Isto tako, spominje i Casku koja se nalazi u blizini Novalje, te je poistovjećuje sa Konstantinovom *Kissa*, što argumentira nalazom većeg utvrđenog prostora unutar kojeg se nalazi srednjovjekovna crkva.

⁹⁶ Gluščević, Smiljan; Grosman, Darija. „Nova bizantska utvrda na otočiću Veliki Sikavac kod otoka Paga“. *Diadora: glasilo arheološkog muzeja u Zadru*, 29 (2015): 126-141.

Također, spominje i rt Straško, kao jedan od niza toponima za stražu, dok na sjeverozapadnom rtu Paga navodi ruševine crkvice sv. Martina, gdje su nađeni dio oltarne menze ravenskog tipa iz 5. ili 6. stoljeća, kao i stilizirani križ istog doba.⁹⁷

Gušević i Grosman s druge strane bilježe kako na otoku Pagu postoje sigurne dvije bizantske utvrde, dok preispituju mogućnost treće, za koju znanstvenici uzimaju na spomenutoj uzvisini iznad uvale Caska gdje se nalazi crkvice sv. Jurja. Kao dvije sigurne bizantske utvrde na otoku Pagu su utvrda Svetojanj i utvrda sv. Jurja.⁹⁸

5.1.7.1. Utvrda sv. Juraj

Godine 1989. arheološkim istraživanjima uzvisine na kojoj se nalaze ostatci crkvice sv. Juraja poviše grada Paga, dokazano je postojanje dijelova tlocrta nekakvog većeg građevinskog kompleksa za kojeg se pretpostavlja da je riječ o kasnoantičkoj utvrdi.

Kada govorimo o utvrdama, osobito utvrdama u sklopu Justinijanova limesa, važno je proučiti njihov položaj. Tako se ova utvrda nalazila na krševitoj glavici s koje se pruža pogled prema zapadu, pružajući pregled čitavog Paškog zaljeva, a velikim dijelom i Podvelebitskog kanala. Također, s ove uzvisine pogled se pruža i prema sjeverozapadu, točnije otoku Rabu na tamošnji kastron sv. Kuzme i Damjana. Važno je istaknuti kako je sa ove točke dostupna kontrola i prema jugu, točnije otocima Viru i Ugljanu. Na temelju svega navedenog možemo pretpostaviti da je sami položaj utvrde vrlo precizno odabran i to upravo radi kontrole i sigurnosti Paških vrata i zaljeva do uvale Zrće na zapadu Paškog zaljeva. S time gledajući, ova utvrda bi imala i svojevrsnu ulogu zaštite i kontrole dijela pomorskog plovidbenog puta Podvelebitskim kanalom.

Na najvišoj točki nalazi se zaravan s vidljivim ostacima crkve sv. Jurja, koja prema zapadu završava strminom s čime je s te strane prirodno onemogućen pristup. Što se tiče samog izgleda utvrde, njezin perimetar ukazuje na izgled nepravilnog trapeza, dok bi njezina unutrašnjost bila dužine 83 m, a njezin najširi dio je oko 74 m širok. Teren se prema zapadu naglo sužava, a izlomljena linija bedema prati obod zaravni u vidljivim, a ponegdje teško zamjetnim sekcijama. Najlošije su očuvani segmenti južnog bedema koji se naslanjaju na južni zid crkvice sv. Jurja, dok se prosječna debljina bedema kreće od 0,7 do 2 m. Na krajnjem zapadnom dijelu utvrde nalazi se dobro očuvana kvadratna kula dimenzija 5 x 5 m. Isto tako, u tlocrtu utvrde može se razaznati kvadratna, poligonalna i trokutna kula. Valja istaknuti kako

⁹⁷ Goldstein, 1992: 51.

⁹⁸ Glušević, Grosman, 2015: 142-147.

trokutni oblik kule u koncepciji obrane utvrde, kojeg nalazimo ovdje na južnoj strani bedema, dodatno argumentira datiranje ove utvrde u vrijeme vladavine cara Justinijana I..

Upravo takav oblik kule, prema Tomičiću, je obrambena novost Justinijanova vremena, te se tada osobito često koristila. Zapravo se takve kule koriste u novoj koncepciji utvrda zvanih *kastra*, koje se vrlo dobro prilagođavaju konfiguraciji terena, njegovoj strukturi, a najčešće upravo na najizloženijim dijelovima bedema postavljaju kvadratne, trokutne i poligonalne kule. Također, kao još jedna karakteristika tog tipa utvrda, jest što se unutar takvih većih kastrona grade kamene nastambe s unutrašnje strane bedema, što je slučaj i kod ove utvrde.

Položaj ove crkvice sv. Jurja, također potvrđuje vrijeme nastanka kompleksa u Justinijanovo vrijeme. Naime, kao jedna od izrazito učestalih osobitosti gradnje obrambenih i sakralnih građevina u Justinijanovoj epohi, jest građenje na posebno izloženom dominantnom vrhu, s odličnim pregledom na okolinu. Upravo je takav slučaj i kod ove crkvice, koja je podignuta na litici, na izrazito dominantnom kamenom vrhu iznad grada Paga. Osim položaja zanimljiv je i titular. Sv. Juraj je bio izrazito štovan i popularan za vrijeme Justinijana.

Istraživanjem unutrašnjosti utvrde, koja se prema zapadu postepeno spušta, ustanovljeno je 11 pravokutnih zidanih objekata, od kojih nam je ostao vidljiv obris tlocrta. Također unutar tih otkrivenih obrisa objekata, pronađeni su ulomci posuda, vrčeva, dijelova amfore kao i tzv. žute istočnomediteranske robe. I ovi nalazi upućuju, prema Tomičiću i drugima, na dataciju u ranobizantsko vrijeme, s obzirom da je upravo ta vrsta robe često nađena u brojnim ranobizantskim utverdama. Unutar utvrde, točnije uz unutrašnje lice bedema, uočen je i veći broj objekata za koje se pretpostavlja da su bili stambene namjene.

Ulaz u utvrdi, zasada se ne može odrediti sigurno, no pretpostavlja se da bi mogao biti na najnižem dijelu utvrde u jugozapadnom dijelu koji je ujedno i okrenut prema Paškom zaljevu. Među argumentima da je ovdje riječ o ostatcima utvrde iz vremena Justinijanove rekonkviste, jesu na dva mjesta uočeni potpornjaci, koji su učestala pojava kasnoantičkog vojnog graditeljstva. S obzirom na rezultate dosadašnjih istraživanja, koji prema Tomičiću sugeriraju dataciju ovog fortifikacijskog kompleksa u vrijeme vladavine cara Justinijana, te neupitnu važnost položaja s kojeg se pruža izvanredan pregled na jadranske plovidbene puteve, dovelo je do zaključaka kako je ova utvrda tj. kastron izuzetno važan dio jednog pretpostavljenog velikog sigurnosnog sistema.⁹⁹

⁹⁹Tomičić, Željko. „Kasnoantička utvrda na položaju crkvice sv. Juraj iznad Paga. Prinos arheološkom istraživanju geneze grada Paga“. *Diadora: Glasilo Arheološkog muzeja u Zadru*, 29 (2015): 110-117.

5.1.7.2. Utvrda Svetojanj

Osim utvrde sv. Juraj poviše grada Paga, na otoku Pagu sigurno je postojanje još jedne kasnoantičke utvrde, a riječ je o utvrđi Svetojanj kraj Stare Novalje, na sjevernom dijelu otoka. Utvrda je smještena na istoimenom području u blizini Zalog rta na sjeveru staronovaljske Zaglave. Na tom kamenitom poluotoku na strmoj južnoj padini nalaze se ostatci po svojoj prilici kasnoantičkog graditeljstva. S obzirom na prisutnost uvala Mali i Veli Svetojanj, dodjeljuje im se uloga mogućih sidrišta i zakloništa.

Otkriveni ostatci nekadašnjeg arhitektonskog zdanja, posloženi su oko litice koja je izvorno pružala prirodnu zaštitu od neprijatelja. I kod ovog nalazišta uočava se kako tragovi zidova su prilagođeni reljefu, te se mogu slijediti od ravno otesanog vrha na kojem je dokazan položaj sakralnog zdanja. Prvi, među brojnim istraživačima, koji je ukazao da se radi o antičkoj utvrđi za nadzor i obranu uskog kanala između Paga i Velebita, bio je Ante Šonje. Tomičić je ukazao da se radi o utvrđi s višekutnim tlocrtom, dok unutar nje su učestali ostatci višekutnog zapadnog obrambenog objekta. U unutrašnjosti utvrde, na južnoj strani, otkriveno je i pravokutno zdanje koje je imalo ulogu cisterne. U središtu nalazi se pećina oko koje su okupljeni razni objekti, raspoređeni terasasto, te tako popunjavaju svaki dio prostora sve do poligonalnog bedema na južnoj strani. Zanimljivo je i oveće kamenje raspoređeno u nizu prema zapadu, ispred bedema utvrde na ujedno najužem dijelu Svetojanja. Ovdje je zapravo riječ o prepreci kao dodatna mjera zaštite utvrde i to upravo na najugroženijoj strani, što se u stručnoj literaturi naziva *protheizma*, koja je učestala u vojnom graditeljstvu kasne antike.

Na samom vrhu Svetojanja, može se uočiti obrisi nekadašnjeg sakralnog objekta pravokutnog tlocrta, koji je u svom izvornom obliku bio usmjeren u smjeru istok-zapad. Ovdje je dakle nekada stajala crkvice koja je nažalost gotovo u cijelosti izbrisana zbog posljedice udara sjevernih vjetrova. S obzirom na arhitektonsku slabu očuvanost crkvice, ne možemo znati njezin titular, no ukoliko se osvrnemo na toponim Svetojanj ili Sutojanj, s čime se bavio J. Kunker, dolazimo do sv. Agneze. Naime, Kunker je pretpostavio postojanje nekakvog oratorija ili crkvice koju su, kako on kaže, zatekli Hrvati, i tako njezino ime Sveta Agneza ili *Sancta Agnes*, preoblikovali u svoj jezik na Svetojanj. Sveta Agneza je bila Kristova zaručnica, a uz mač i plamen kao znak mučeništva, njezino obilježje je bilo i janje kao simbol čistoće, pa je njezin pučki naziv Janja. Stoga nam uistinu toponim Svetojanj može ukazati da je doista ova crkvice bila posvećena upravo sv. Agnezi.¹⁰⁰

¹⁰⁰Tomičić, Željko. „Svetojanj – kasnoantička utvrda kraj stare Novalje na otoku Pagu“. *Arheološki radovi i rasprave* 12, 1 (1996): 291-302.

Slika 4. Zemljovid poluotočica Svetojanj s položajem kasnoantičke utvrde

Dakle, arheološkim istraživanjima ovog lokaliteta dokazano je da se tu nalazilo zbijeno utvrđeno naselje sa precizno konstruiranim unutrašnjim ustrojem načinjenim od niza objekata okupljenih oko središnjeg povišenog sakralnog objekta. Nukleus naselja većinski je okružen s jakim bedemom učvršćenim s kontraforima, dok je za gradnju utvrde lukavo iskorišteno i prirodno okruženje odnosno teška pristupačnost zemlje i prirodna zaštićenost morem. Zbog prisutnosti velike cisterne, zaključuje se da je tu bila smještena i veća koncentracija ljudi sa dodijeljenim dužnostima u funkcioniranju utvrde. Svakako, zbog karaktera utvrde, bi bila riječ o vojnoj posadi, koja je imala zadatak obavljati ne lake dužnosti u takvoj surovoj okolini.

Postavlja se pitanje, s obzirom na prirodne uvjete, odnosno ne uvjete – neplodnosti zemlje, udaljenost od naselja, izloženost jakim vjetrovima – kako se posada tj. ljudstvo hranilo, živjelo u takvim realnostima? Uvrježena su razmišljanja da se posada vrlo vjerojatno opskrbljivala vodom i hranom preko morskih puteva koji su tu prolazili i spajali ostale utvrde ovog velikog sistema. Svakako se može zaključiti kako je veći dio prehrane dolazio i od ribolova te možda uzgoja stoke sitnog zuba, naročito ovaca. Također, van sušnih ljetnih mjeseci, bunari s vodom su se dopunjavali čestim kišama, oborinama. Ono što znamo, a na to nam ukazuje postojanje niza objekata četvrtastog tlocrta naslonjenih na pojas bedema, jest da je postrojba odnosno ljudi boravili tu u dužim periodima.

No, što nam točno ukazuje na vrijeme nastanka i djelovanja ovog kompleksa? Krenemo li od same arhitekture, prilagođenost terenu, cisterna za pohranu vode koja pokazuje tehniku riblje kosti učestale u kasnoj antici, prisutnost sakralnog objekta upućuju nas na smještanje utvrde u vrijeme kasne antike. Isto tako, karakteristično korištenje veziva i lomljenog kamenog

vapnenca, te ulomci keramike istočnomediteranskog stila također argumentiraju tvrdnju o datiranju u kasnu antiku. Na temelju svega, može se zaključiti da je riječ o 6. st. odnosno u vrijeme cara Justinijana I., nakon pobjede nad Istočnim Gotima, te ukoliko ovu utvrdu sagledamo u kontekstu postojanja drugih tog tipa duž otoka istočne obale Jadrana, ona dobiva potpuno širu dimenziju i značaj. Tako je ona jedan od važnih čimbenika sigurnosti plovidbenih putova kao i obale. S utvrde Svetojanj pružio se pregled na kretanja po Velebitskom i Paškom kanalu, a i štitila je antičku aglomeraciju s liburnskim korijenima u njezinoj blizini. S obzirom na položaj na samom sjeveru otoka Paga, ovaj kastron je osiguravao morski prilaz otoku te antičkom naselju uz Staru Novalju na zapadu Paškog zaljeva.

Nepoznato je vrijeme prestanka djelovanja ove utvrde, odnosno njezina napuštanja. Pretpostavlja se da je dolazak Slavena u 7. st. značio i napuštanje Svetojanja. Svakako prisutnost Avara, Slavena i Langobarda na ovim područjima je odigrala veliku ulogu, a nezanemarivi su i stalni pokreti izbjeglica iz unutrašnjosti kao i česte bolesti, poput kuge.¹⁰¹

5.1.7.3. Utvrda sv. Juraj u Caskoj

Na otoku Pagu dosada je potvrđeno, dakle postojanje dviju kasnoantičkih utvrda, onih obrađenih u prethodnim dvama poglavljima – utvrda sv. Jurja iznad grada Paga i utvrda Svetojanj. Postoje nesigurnosti i nesuglasice oko postojanja i treće utvrde iz Justinijanova vremena, a to je utvrda sv. Juraj u Caskoj.

Smještena na sjeverozapadnom dijelu otoka, na području gdje se nalazi grad Novalja, u vrijeme antike i kasne antike razvija se antička aglomeracija *Cissa*, smještena na rubnim dijelovima Novaljskog polja. Tako se na području današnje Caske smjestilo prvo veće antičko naselje utvrđeno tijekom 2. ili 3. st, a propašću te antičke *Cisse* zbog potresa u drugoj polovini 4. st., središte antičke aglomeracije se prebacuje u Novalju. *Cissa* je u razdoblju od 4. do 6. st. bila sjedište biskupije kao i otoka, kada se unutar zidina novaljske utvrde gradi *basilica urbana* i dvije manje bazilike na Jazu i kod Punta Mire.

Na brežuljku sv. Juraj u Caskoj, prvi su pretpostavili postojanje kasnoantičke utvrde Mijo Sabljar, Mate Suić, Ivo Petricioli i Ante Šonje, i to na temelju dominantnog položaja vrha kamenog brežuljka sv. Jurja. S tog vrha se pruža pregled čitavog akvatorija Paškog zaljeva i Novaljskog polja što ide u prilog kasnoantičkoj dataciji. Također, svoje pretpostavke su temeljili i na postojanju većeg antičkog naselja u podnožju brežuljka, kao i pronađenom

¹⁰¹ Tomičić, 1996: 296-302.

bizantskom zlatniku unutar ostataka zidina navedene utvrde. Obilaskom i rekognisciranjem utvrde, Krešimir Regan je 2000. godine opisao stanje. Navodi kako se ostatci utvrde nalaze iznad sjeverne obale Paškog zaljeva, u uvali Caska, i to na vrhu kamenog brežuljka nadmorske visine 55, 2 m. Utvrda je izgrađena na samom rubu kamene litice.

Tlocrt utvrde se dijeli na gornji i donji dio, odnosno na gornju i donju utvrdu. Tako je gornja utvrda obrambena građevina malih dimenzija, a njezini perimetralni zidovi, duljine 23 m, u pravilnom kvadratu okružuju tjeme brežuljka. Dvije strane utvrde prirodno su zaštićene strmom kamenom liticom, dok je najizloženija strana utvrde sjeveroistočna. Upravo radi te izloženosti, tu je zid najčvršći, odnosno zadebljan. Što se tiče unutrašnjosti utvrde, ona sadrži pregradne zidove različitih objekata, a nije prepoznata ni jedna samostojeća građevina, sve su vezane uz perimetralne zidove bedema. Po očuvanosti, ističe se crkva sv. Jurja, smještena na istočnome uglu utvrde, a spada u longitudinalni tip građevine s okruglom apsidom. Crkva je bila nadsvođena bačvastim svodom, a unutar nje je pronađen ranokršćanski impost, što je Petriciolia navelo na razmišljanje o kontinuitetu gradnje od ranokršćanstva do rane romanike.

Među bolje očuvanim objektima u unutrašnjosti utvrde, su oni smješteni na jugozapadnom perimetralnom zidu. Na istom mjestu, nalaze se ruševine građevine u kojoj je otkriven bizantski zlatnik. Unatoč tome što dotada nisu provedena detaljna arheološka istraživanja, već opisivanja zatečenog stanja, na temelju pronađenog bizantskog zlatnika, položaja utvrde, postojanja sakralnog objekta za kojeg postoje promišljanja o gradnji na mjestu nekadašnje ranokršćanske crkve, Regan odlučno smješta utvrdu u vrijeme cara Justinijana. Uspoređujući je s drugim sličnim građevinama iz bizantskog obrambenog sistema, Regan se osvrće na njezin položaj koji je bio od strateške važnosti. Naime, s utvrde se pruža pogled u smjeru zapada i sjeverozapada i to prema otocima Rabu i Lošinju, dok se u smjeru jugoistoka pruža pregled na dio Paškog zaljeva, a u smjeru sjeveroistoka na Velebit. Naglašava vizualnu komunikaciju s drugim utverdama na otoku Pagu, tj. na onu istoimenu iznad grada Paga, i s utverdama Svetojanaj. Osim toga, Regan se osvrće i na tehniku gradnje perimetralnih i pregradnih zidova, za koju navodi da je slična drugim bizantskim utverdama duž jadranske obale.¹⁰²

S druge strane Glušević i Grosman preispituju Reganov čvrsti zaključak o dataciji ove utvrde u vrijeme cara Justinijana. Prema njima, Regan ne donosi nikakve čvrste dokaze o smještanju utvrde u bizantsko vrijeme. Naime, zračne snimke i istraživanja R. Jurića, pokazala su da se utvrda širi, te da se ne zna kojem razdoblju koji zid pripada, odnosno da su očite pregradnje. Također, osvrćući se na bizantski zlatnik, ukazuju kako je zapravo nepoznato iz

¹⁰² Regan, Krešimir. „Utvrda sv. Jurja u Caskoj na otoku Pagu“. *Pril. Inst. Arheol. Zagrebu*, 19 (2002): 141-148.

kojeg je točno vremena, te da je mogao dospjeti u utvrdu i kasnije, točnije na neki drugi način. Isto tako, tijekom novijih arheoloških istraživanja Jurića, pronađeno je više ulomaka keramike, no tek ih je potrebno obraditi. Prema Juriću, ono što je utvrđeno do sada za keramiku jesu nalazi kasniji od 6. st., no što će daljnja istraživanja pokazati ne može se znati.¹⁰³

5.1.8. Otočić Palacol

U nizu bizatskih utvrda iz 6. st. duž istočne jadranske obale, našla se i zanimljiva utvrdica na sasvim malenom otočiću zvanom Palacol. Maleni otok smješten je između otoka Lošinja i Paga, a na njemu, u središtu, je jasno uočljiv kvadratni tloris po svoj prilici utvrde.¹⁰⁴

Otočić je dug 230 m, širok 150 m, a visok samo 3 m. Upravo na njemu se nalaze 4,5 m visoki zidovi građevine kvadratičnog oblika veličine 27,55 m x 27,32 m, s istakom na jugozapadnom dijelu. Objekt je imao dva ulaza, jedan na jugoistoku, a drugi na jugozapadu. Badurina smatra da visina zidova nije bila puno veća od one sačuvane. Isto tako, na otočiću ne pronalazimo nikakve druge građevne ostatke, osim na 45 m udaljenosti od građevine sa zapadne i jugoistočne strane duge suhozidove. Badurina im daje ulogu zaštite od valova koji su upravo s tih strana najveći, no datira ih u kasnije vrijeme kada ovaj maleni otok služi za ispašu ovaca. Nedaleko od zidova na jugoistočnom dijelu otoka, iskopana je rupa u kojoj se nalazi bočata voda.

U unutrašnjosti ove kvadratične građevine nisu pronađena kamenja ili tragovi temelja koji bi sugerirali postojanje više prostorija. Sami zid je od kamenog vapnenca djelomične obrade, a građen je od nepravilnih komada kamena složenih u pravilne redove povezane žbukom. S obzirom da se uočava da je zid građen u tri pojasa, te da se vide razlike u boji, može se zaključiti da je građen u tri različite faze. Za istak na jugozapadnom uglu pretpostavlja se da je bio viši, te da je tu bilo povišeno motrište i prostorija za stalnu stražu.

¹⁰³ Glušević, Grosman, 2015: 143.

¹⁰⁴ Tomičić, Željko. „Daljinskom interpretacijom do arheoloških spoznaja o ponekim nalazištima na istočnojadranskom arhipelagu i priobalju“. *Archeologica Adriatica* VIII, (2014): 88.

Slika 5. Zračna snimka otočića Palacol s ostacima moguće utvrde

Zanimljivo je da su na susjednom otočiću Orudi otkriveni ostatci troapsidalne crkve sv. Ivana i još nekakvih objekata pokraj nje. Neki crkvu datiraju u polovicu 7. st. Uzimajući u obzir promjenu u razini mora, istraživanja pokazuju da su ova dva otočića prije 1500 godina bili spojeni. Badurina smatra da je uz crkvu postojao samostan, možda benediktinaca. Isto tako, uzimajući u obzir oblik građevine na Palacolu, te njezine dimenzije i jednostavnosti, smatra da je riječ o utvrdi u kojoj je stanovala stalna straža, a u slučaju opasnosti i veći broj vojnika. Kao argument tome, ističe njezin položaj kao pogodnim za pomorsku izvidnicu jer se nalazi u sredini Kvarnerića, s kojeg se vide svi morski tjesnaci na rubu tog kanala. Također, ukazuje na otežan pristup ovom otočiću sa svih strana osim s jugozapadne.

Za dataciju ove utvrde, Badurina se služi proučavanjem tehnike gradnje. Stoga, lomljeni kamen posložen u redove povezanim žbukom, rupe od grede za skelu, rasteretni trokut nad vratima sugeriraju kako on piše „kraj antičke tradicije gradnje na Jadranu“. Ističe rasteretni luk od okomito polaganih kamenih ploča, koji se oslanja na zid iznad dovratnika, kao posebnom značajkom kasnoantičkog i bizantskog graditeljstva. Badurina tako ovu stražarnicu smješta u 6. st., odnosno u vrijeme kada Justinijan preuzima prevlast gotovo cijelim Mediteranom. Zaključuje da je ova utvrda bila središnja izvidnica za kontrolu cijelog Kvarnerića, te za prikupljanje informacija o kretanjama tim putevima, i dostavljanje istih u Osor preko, kako on piše stanice Vela straža na Cresu.¹⁰⁵

¹⁰⁵ Badurina, Anđelko. „Bizantska utvrda na otočiću Palacol“. U: *Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju*. Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb, 1982: 171-176.

5.1.9. Otok Rab

5.1.9.1. Utvrda sv. Kuzma i Damjana u Barbatu

Na području Barbata na uzvisini, na 4860 m² smješteni su ostatci utvrde. Prema izračunima Florina Curta, maksimalan kapacitet utvrde bio je oko 300-tinjak vojnika koji su u njoj bili smješteni, što je ustvari osnovna taktička jedinica bizantske vojske. No, Jurković i Turković, ističu kako je teško očekivati da je toliki broj vojnika ovdje boravio, ali ipak može se uzeti u obzir da je u slučaju potrebe, uistinu tolika vojska mogla biti tu smještena.

Izgled utvrde sačinjen je od zidina trokutastog oblika koji su kasnije dograđivani suhozidom. Bedeme možemo podijeliti na sjeverni, zapadni i istočni, a najviša točka utvrde nalazila se na sjeveroistočnom dijelu. Krenemo li od sjevernog bedema, uočljivo je kako je on djelomično urušen, a na njegovom vanjskom dijelu vidi se pet potpornjaka. Isto tako, na sjevernom bedemu po sredini nalazi se lučni otvor, što sugerira postojanje glavnog ulaza u utvrdu. Također, uz sjeverni bedem paralelno stoji i udvostručeni unutrašnji zid.

Zapadni bedem je poput sjevernog također učvršćen kontraforima, a uočava se i naknadno zazidani ulaz u utvrdu. Isto tako i ovdje postoji udvostručenje zidova tj. bedema, koje se nastavlja i na istočnom bedemu. Unutrašnjost utvrde ispunjena je velikim brojem ostataka zidova koji su u izvornom stanju vjerojatno bili dijelovi različitih prostorija.

Dosada je ustanovljeno nekoliko prostorija. Jurković i Turković opisuju „Prostoriju A“, kao najbolje očuvanu prostoriju oslonjenu na istočni bedem. Njezini zidovi vezani su žbukom, a uloga joj je nepoznata. Nadalje, tu je i sama crkva sv. Kuzme i Damjana koja je ujedno i jedina sakralna građevina unutar utvrde i to smještena u njenom samom središtu. Ono što se očituje iz proučavanja ostataka crkve, jest nekoliko faza gradnje, u kojima je crkva prvo bila jednobrodna s dvama bočnim kontraforima i apsidom, a kasnije dobiva nove prostorije.

Među opisanim prostorijama za „prostoriju D, A i T“ pretpostavlja se mogućnost da se izvorno radilo o cisternama, no ne zna se sigurno. U sjevernom dijelu utvrde, uočavaju se ostatci dvaju zidova uz glavni ulaz u utvrdu, te ih se tumači kao ostatci kule. U zapadnom dijelu utvrde, može se razaznati osam prostorija prislonjenih uz zapadni bedem, a u nekima od njih pronađeni su i jasni utori za grede, što sugerira postojanje još jednog kata. Dakle, unatoč ne definiranju funkcije brojnih pronađenih prostorija unutar utvrde, njihovo popisivanje pokazalo je da je unutrašnjost utvrde bila uvelike gusto izgrađena, no pritom se vodilo računa o prohodnosti. No, zasigurno, kao i sama crkva u njoj, i utvrda je s vremenom doživljavala pregradnje i nadogradnje što je ostavilo svog traga.

Prilikom istraživanja o vremenu i funkciji uloge, složno se stizalo do zaključaka da je uistinu izgrađena nakon bizantsko-gotskih ratova, točnije u 6. st.. Tako se smatra da je utvrda izvorno bila načinjena kao vojni objekt za smještaj bizantske vojske, na isti način kao i druge slične bizantske utvrde duž Jadrana.¹⁰⁶

5.1.9.2. Rt Kaštelina kod Kampora

Na otoku Rabu, zasada se pretpostavlja postojanje još jedne bizantske utvrde iz Justinijanova vremena, a riječ je o tkz. Kaštelini kod Kampora. Naime, 1980-ih godina, rekognisciranjem terena i arhitektonskim snimanjem ponuđeno je tumačenje uočenih struktura. Lokalitet je opisan kao jedna od bizantskih utvrda obrambenog sistema nad plovnim putevima Jadranskog mora, a uočene strukture tumačene su kao osnovni tlocrtni obrisi utvrde, unutar koje se nalaze kule, cisterne, nekakvi tragovi mogućeg sakralnog objekta. No, 2005. godine poduzeta su arheološka istraživanja, prilikom kojih su ustanovljena nepoklapanja sa dotadašnjim zaključcima.

Arheološki tim iz 2005. godine ukazao je da se ne može zasigurno govoriti o fortifikacijskom sustavu, ali ni o sakralnom objektu. Ustanovljeno je tada u središnjem dijelu veći objekt nepoznate funkcije ni datacije, u sjevernom dijelu poluotoka niz prostorija sa rimskim materijalom na površini. Na temelju toga, predložena je funkcija monumentalne rimske vile, vjerojatno maritimnog tipa.

Lokalitet je smješten na rtu Kaštelina, na poluotoku između dviju morskih uvala. Radi lakšeg istraživanja poluotok je podijeljen na tri sektora: na središnji ili sektor 1000, na sjeverni i zapadni ili sektor 2000 i na istočni odnosno sektor 3000.

Sektor 1000 nalazi se na uzvisini zahvaćenom gustom vegetacijom. Na ovom dijelu je pretpostavljen sakralni objekt, usmjerenja istok-zapad. Arheološkim istraživanjima započetim 2005. godine, ustanovljeno je da nije riječ o sakralnom objektu, točnije da polukružni zidovi na istočnoj strani građevine koji su protumačeni kao apsida, zapravo ne postoje. U ovom sektoru pronađena je prostorija pravokutnog oblika, dužine 26,5 m, a širine oko 9,6 m. Istočno od te prostorije otkopane su zidane strukture koje ukazuju na nekoliko građevnih faza ali i na postojanje još prostorija. Također, u ovom sektoru pronađeni su površinski nalazi kockica mozaika, ulomaka keramike i jednog kasnoantičkog novčića, no nedovoljno da bi se ponudila sigurna datacija navedenih struktura.

¹⁰⁶ Jurković, Miljenko; Turković, Tin. „Utvrda sv. Kuzme i Damjana u Barbatu na otoku Rabu – revizijska istraživanja“. U: *Rapski zbornik II.*, Rab, 2012: 16-36.

Na sektoru 2000 najviše je sačuvanih zidanih struktura u elevaciji organiziranih oko dugog perimetralnog zida. Dosada je ustanovljeno veći broj prostorija, od kojih su neke većih dimenzija, a karakterizira ih podovi u tehnici *opus signinum* ili pak mozaični podovi crno-bijele boje. Pronađene su i dvije poluukopane prostorije međusobno odijeljene hodnikom. Prema zapadu otkrivene su još dvije prostorije, za koje se smatra da su pripadale najstarijem sklopu na ovom lokalitetu. Iskopavanja na ovom sektoru dala su brojne ulomke keramike, novca i tako omogućila pretpostavke o pet razvojnih faza ovoga sklopa. Očigledno je da u jednom trenutku dolazi do većih pregradnji i dogradnji i to u rimsko doba. Događuju se kriptoportik, velika cisterna na istoku s kanalizacijom, hodnik i nekoliko prostorija uz njega. U pregradnjama koje su uslijedile uočava se propadanje sklopa, njegovo napuštanje, a potom rušenje zidova i zatrpavanje slojem šljunka. U posljednjim fazama uočava se lošija tehnika gradnje, uglavnom nepravilnih suhozida i nalaze se tragovi građevina izgrađenih od lošijeg kamenog materijala.

Sektor 3000 ističe se po najbolje sačuvanim zidanim strukturama. Na tom istočnom dijelu poluotoka sačuvane su dva objekta, koja su bila tumačena kao kule ranobizantske utvrde povezane obrambenim zidom. Ta dva objekta izgrađena su nad slojem sačinjenog od ulomaka grube keramike i fragmenata žbuke, no zidane su različitim konstruktivnim tehnikama što dovodi do pretpostavke da nisu zidane istodobno.

Arheološkim istraživanjima provedenim od 2005. do 2008. godine došlo se do zaključaka da se na ovom poluotoku izvorno nalazila antička priobalna vila, čiji su prve faze bile izgrađene u krajem 1. ili početkom 2. st. Također, ustanovilo se kako na ovom poluotoku nije bila izgrađena bizantska utvrda, kako se dotada mislilo, ali se ostavila mogućnost kasnijem fortificiranju rimske antičke vile. Isto tako, ukazano je na ne postojanje sakralnog objekta iz 6. st.. Dakle, sudeći po rezultatima dosadašnjih arheoloških istraživanja umanjena je vjerojatnost o postojanju bizantske utvrde, no ipak se ostavlja mogućnost pregradnje i nadogradnje rimske vile u obrambeni sistem, ali buduća arheološka istraživanja valjaju tek odgovoriti na ta i druga brojna pitanja.¹⁰⁷

¹⁰⁷Jurković, Miljenko; Brogiolo, Gian Pietro; Turković, Tin; Chavarria Arnau, Alexandra; Marić, Iva. „Kaštelina na otoku Rabu – od rimske vile do ranobizantske utvrde“. U: *Rapski zbornik II.*, Sveučilište u Zadru - Ogranak Matice hrvatske u Rabu, Rab, 2012: 2-13.

5.1.10. Otok Krk

Ploveći dalje Jadranskom obalom, s otoka Raba prelazi se na otok Krk na kojem također pronalazimo više kasnoantičkih utvrda. Tomičić među one koje su vjerojatnije da su iz vremena cara Justinijana svrstava građevinu na uzvisini Bosar nedaleko od Baške, a navodi kako se ova utvrda naziva Bosar, Sokol i najpoznatije Korintija. Nadalje, navodi još i utvrdu na otočiću sv. Marko koji je vezan uz otok Krk. Među moguću kasnoantičku utvrdu navodi utvrdu Veli Grad na rtu Glavina, koja se nalazi u blizini mjesta Vrbnika.¹⁰⁸

5.1.10.1. Korintija

Na izdvojenom i dominantnom položaju, na krševitom poluotoku Sokolu otkriven je kastron zvan Korintija koji je imao više uloga: zaštita podgrađa, sidrišta u Velikoj i Maloj luci, agrarne okolice pripadajuće zajednice, te svakako važnog plovidbenog puta kroz Senjska vrata i Podvelebitski kanal općenito. Utvrda je smještena na dominantnom položaju između uvala Velika i Mala luka. Položaj omogućuje izvanredan pregled odnosno kontrolu plovidbe sjeverozapadnim dijelom Velebitskog kanala, a poglavito dijela pred gradom Senjom.¹⁰⁹

Sama utvrda predstavlja zadivljujući kompleks na poluotoku Sokol, koji je još od prapovijesti imao ulogu naselja za nadzor akvatorija između kopna i ovog otoka. Za vrijeme cara Justinijana I. gradi se impresivan kastron.¹¹⁰ Utvrda je smještena na uzvisini od visokih 112 m. Pristup tvrđavi ostvariv je jedino preko Velike i Male luke, dok je obalni pristup preko poluotoka Sokol nemoguć zbog njegova strmog urušavanja u more.

Utvrda zauzima prostor od 40 x 70 m na zapadnom dijelu brda na poluotoku. Utvrdu opasuju bedemi u izlomljenoj liniji sa svih strana platoa. Na samom platou primjetne su građevine iz različitih građevnih faza i orijentacija. Od tih građevina neke pripadaju kulama pregrađenih uz sam bedem, ili se stapaju s njim u jednu cjelinu. Tlocrt utvrde gledan zračnom snimkom djeluje kao blago zaobljena, trokutasta oblika s glavnim ulazom na zapadnoj strani. I ovdje bedemi kao i u slučaju dosad opisanih utvrda prate konfiguraciju terena. Unutrašnjost utvrde ispunjena je različitim objektima, koje je teže razaznati, a pored toga očite su i različite faze pregradnje, gradnje. No, sudeći po ustanovljenoj veličini objekata, ukazuju da je tu bila smještena veća posada.

¹⁰⁸ Gunjača, 1994: 52-53.

¹⁰⁹ Tomičić, Željko. „Arheološka istraživanja o ranobizantskom vojnom graditeljstvu na sjeverojadranskim otocima“. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 5/6 (1988): 34, 52.

¹¹⁰ Tomičić, Željko. „Daljinskom interpretacijom do arheoloških spoznaja o ponekim nalazištima na istočnojadranskom arhipelagu i priobalju“. *Archeologica Adriatica VIII*, (2014): 87-88.

U jugoistočnom dijelu kastrona nalazi se četvrtasta kula položena dijagonalno u odnosu na liniju bedema, dok je njezin vanjski plašt učvršćen s potpornjacima. Kula je zanimljiva jer se na njoj mogu očitati dvije faze gradnje. Samo središte tvrđave naglašeno je objektom koji je po svemu sudeći bio sakralnog karaktera, a uz to se nalazi na povišenoj točki. Građevina je pravokutnog tlocrta s apsidom na istoku, a njezine dimenzije su 6, 50 x 10,50 m. Važnost ove crkve jest i ta što može pomoći u samoj dataciji čitave utvrde. Naime, njezine stilske odlike smještaju je u drugu polovicu 6. st., dakle, upravo u vrijeme Justinijanova proširenja teritorija na istočni Jadran. Također, značajan je i nalaz bizantskog novčića koji isto ide u prilog takvoj vremenskoj odrednici utvrde.¹¹¹

Daljnijim arheološkim istraživanjima iz 2007. godine, provedenim u području kraj tvrđave, na lokalitetima Male luke i Bosar-Sokol, ukazala su i na nalaze grobova iz 6. st.. Isto tako, iznjedrila su vrlo važno otkriće staklarske radionice, prve takve u Hrvatskoj, i to iz 6. st..¹¹²

Izgled, položaj tvrđave, činjenica da njezini bedemi prate konfiguraciju terena, te da se unutar nje nalazi na istaknutoj točki sakralni objekt koji smještamo u 6. st., doista argumentiraju vremensko smještanje tvrđave u vrijeme cara Justinijana. Isto tako, nalazi u blizini utvrde isto tako govore u prilog o kasnoantičkom razdoblju. Na temelju nalaza, utvrda se smješta u vojničko naselje, popunjeno plaćenim vojnim jedinicama, i to vrlo vjerojatno pomorskim trupama. Uloga tvrđave, bi prema tome bila zaštita važnih pomorskih puteva koji prolaze Velebitskim kanalom.¹¹³

5.1.10.2. Sv. Marko

Kao iduća kasnoantička utvrda, prema Gunjači, vezana uz otok Krk je ona otočiću sv. Marko preko kojeg prelazi most, tako povezujući Krk s kopnom. Ovaj maleni otok se u srednjem vijeku nazivao Almis, što se pretpostavlja da potječe iz antičkog vremena. Na jugoistočnom dijelu otoka nalaze se ostatci utvrde, odakle je moguć prolaz iz Vinodolskog kanala u Riječki zaljev i obratno.¹¹⁴

Proučavajući otočić zračnom snimkom, Tomičić ukazuje na njegov trokutast izgled, na čijem sjeverozapadnom dijelu se opažaju dijelovi nekakvih građevinskih struktura. Isto tako, od sjeverozapada prema jugoistoku na grebenu ističu se tragovi utvrde, a prema tome bi se

¹¹¹Faber, Aleksandra. „Osvrt na neka utvrđenja otoka Krka od vremena prethistorije do antike i srednjeg vijeka“. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 3, 4 (1986): 121-125.

¹¹²Šiljeg, Bartul. „Arheološko istraživanje lokaliteta Mala luka i Baška na Krku 2007.“ *Ann. Inst. Archeol.* IV, (2008): 87.

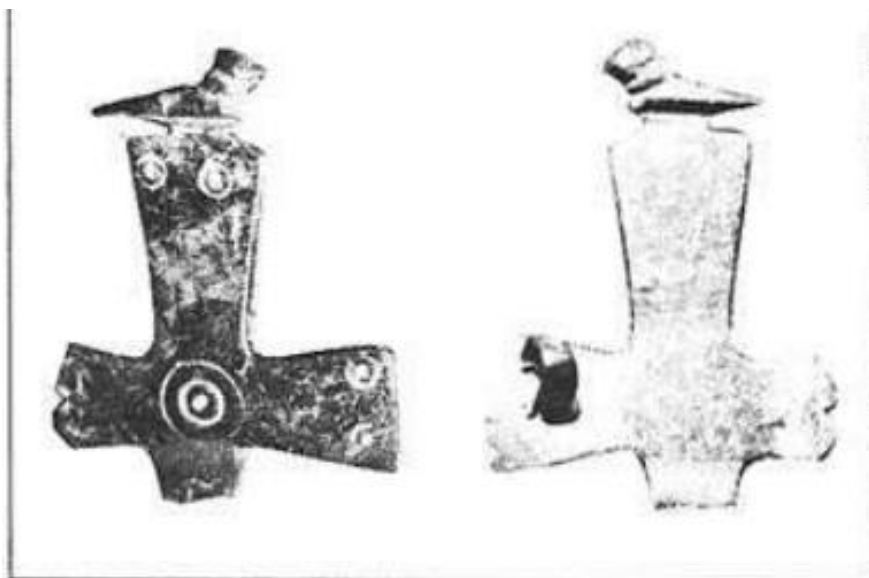
¹¹³ Faber, 1986: 123.

¹¹⁴ Gunjača, 1994: 52.

moglo zaključiti kako se prethodno spomenute strukture zapravo tvorile nekakvo njezino predgrađe. Na jugoistočnom dijelu utvrde ustanovljen je sakralni objekt, cisterna, četvrtaste kule i dijelovi zidnog plašta bedema s kontraforima. Po prirodi istočna i jugozapadna strana ovog malog otoka je strma i nepristupačna, a samim time i zaštićena od opasnosti.¹¹⁵

U unutrašnjosti utvrde nalaze se razne prostorije manjih dimenzija, a njihova izgradnja je prilagođena konfiguraciji terena uz djelomična učvršćenja na uglovima. Problematiku prilikom proučavanja bedema i izgleda tvrđave predstavlja činjenica da je otočić bio miniran radi izgradnje Krčkog mosta, te je time dio bedema, točnije istočni dio, uništen. Isto tako, važno je istaknuti da detaljnija arheološka istraživanja nisu dosada ni poduzeta, a bez njih ne možemo doći do sigurnih zaključaka.

No, važan doprinos datiranju ove utvrde, pronađena je fibula u obliku križa sa golubicom na vrhu gornjeg kraka križa i izrezbarenim kružićem na svakom kraku. Upravo ovakav tip fibule obično je karakterističan za 6. st.¹¹⁶ Također, Tomičić smatra da tehnika gradnje utvrde, objekti koji su pronađeni unutar nje, ali i svakako njezin izvanredan položaj na samom jugu Riječkog zaljeva idu u prilog da je riječ o vremenu gradnje u doba cara Justinijana I.. Time bi uloga ovog kastrona, prema Tomičiću, bila od velikog značaja, kao postaja koja pruža kontrolu pomorskog puta Vinodolskim kanalom između kopna i otoka.¹¹⁷

Slika 7. Prikaz pronađene fibule u obliku križa sa otoka sv. Marko

¹¹⁵ Tomičić, 2014: 85.

¹¹⁶ Faber, 1986: 120-121.

¹¹⁷ Tomičić, 2014: 86.

5.1.10.3. Veli Grad

Poluotok Glavina, smješten na sjeveroistočnoj strani Krka, sadrži prostrani plato okružen morskim stijenama, a dobro je vidljiv s kopna iz pravca Crikvenica – Novi Vinodol. Položaj se ističe po svojim strateškim prednostima, što se vrlo dobro može uočiti ploveći Vinodolskim kanalom. Na tom mjestu je otkriven bedem kojim je ograđen sjeverozapadni rt u pravcu od zapada prema istoku, odnosno do samih strmih stijena koje se urušavaju u more.

Prostranom platou, koji se naziva i Veli Grad, može se pristupiti iz uvala Sršćica i Orgula. Navedeni bedem je rađen od poluobrađenog kamena vezanog vapnenim mortom, a mjestimično je očuvan i do razine od 2 m. Bedem širine 0,82 m, na unutrašnjoj strani ima prigrađene kontrafore koji su prema Faber nosili ophodni hodnik sačinjen od drvenih greda. Na polovici linije bedema nalazi se ulaz širine od 2,85 do 2,90 m u utvrđeni dio. Na sjevernoj strani zida, orijentiranoj prema rtu, uz ulazni hodnik, nalaze se kule širine otprilike 4 m.

Pored tog poteza bedema u ograđenom dijelu nisu otkriveni nikakvi drugi objekti koji bi možda ukazivali na smještaj posade ili pak za nešto drugo, stoga Faber je mišljenja da je ovaj ograđeni prostor imao funkciju osmatračnice nekakve jače pomorske sile, ne dajući sigurno rješenje koje, ostavljajući mogućnost da je riječ o Bizantu. Isto tako, postavlja mogućnost da bedem vuče porijeklo od ranije fortifikacije iz doba kasne antike. Nadalje, ističe kako položaj ovog rta se poklapa sa strategijom Bizanta, odnosno kako su pomno birali mjesto utvrda, osmatračnica po svojim prirodnim odlikama.¹¹⁸ S druge strane, kada Tomičić govori o ovom lokalitetu, on govori da je riječ o utvrdi koja je imala bedeme s potpornjacima i koja je bila okrenuta prema unutrašnjosti otoka.¹¹⁹

Faber spominje i ostatke koji se nalaze u samom dnu uvale Orgul, gdje su snimani ostatci sakralnog objekta za koje se smatra, prema nekima, da su pripadali benediktincima koji su tu crkvu i pripadajući posjed naslijedili pak od pustinjaka. Poznato je da je crkva bila posvećena sv. Nikoli, kojem su benediktinci često i posvećivali crkve. Isto tako, Faber ističe činjenicu kako su benediktinci često imali praksu vezivati svoje posjede uz građevine fortifikacijskog karaktera iz ranijih vremena, što je možda i ovdje bila riječ. Time, se može pretpostaviti nekakav suodnos između te crkvice i obližnjeg fortifikacijskog kompleksa, no bez adekvatnih istraživanja se ne može doći do sigurnih odgovora.¹²⁰

¹¹⁸ Faber, 1986: 116-119.

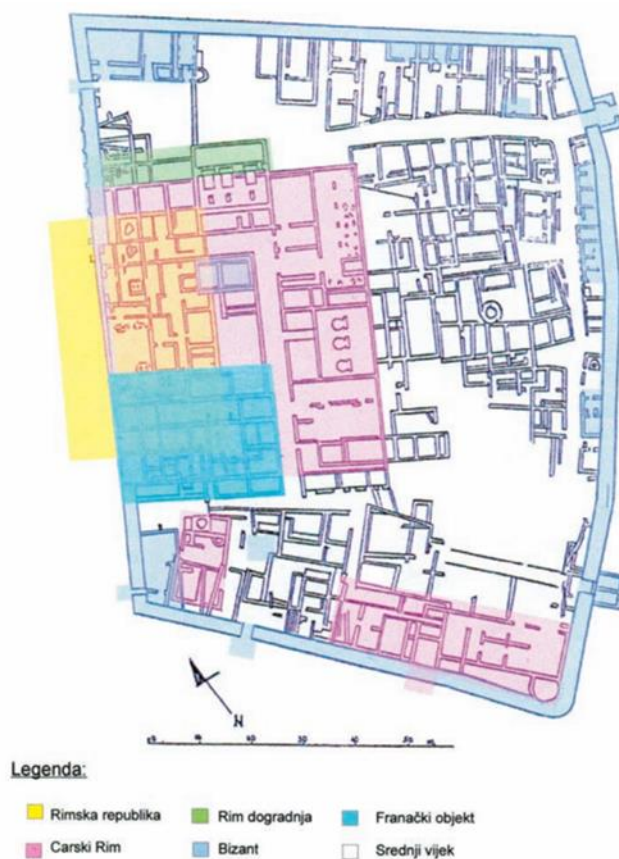
¹¹⁹ Tomičić, 2014: 87.

¹²⁰ Faber, 1986: 119.

5.1.11. Otok Veliki Brijun

Kao zadnja, a ujedno i najvažnija, otočna utvrda za koju se uzima da je pripadala velikom morskom obrambenom sistemu, je kastrum na otoku Veliki Brijun nasuprot grada Pule. Suić ga opisuje kao: „...poznati kastron što ga je Bizant podigao na otoku Velikom Brijunu. To je zapravo mali utvrđeni grad gdje je boravila vojna posada, s bazilikom i nekim drugim elementima, ali isto tako i s ostacima gospodarskih postrojenja (vila s opremom) koja su služila za uzdržavanje posade i stanovništva.“¹²¹

Gunjača također lokalitet opisuje kao malu urbanu aglomeraciju, ali i kako se nedaleko od nje na jednoj uzvisini nalazi manja kasnoantička utvrda koja je vjerojatno služila kao osmatračnica i da je bila vezana s posadom kastrona. Navodi podatak kako se u blizini te osmatračnice, prema nekima nalaze ostaci manje starokršćanske crkve.¹²²

Slika 7. Tlocrt „kastroma“ na Velikom Brijunu s različitim graditeljskim fazama

Goldstein piše kako se ovaj bizantski kastrum, u uvali Dobrila, temeljito istraživao još od 1908. godine, te da se na temelju poznavanja tog kompleksa može i općenito govoriti o

¹²¹ Suić, 2003: 357.

¹²² Gunjača, 1994: 52-53.

takvim vrstama naselja na Jadranu. On iznosi i pretpostavku kako je velik dio jadranskih naselja, odnosno utvrda, izgledao slično kao ova, te kako tu nije riječ samo o utvrđenoj prolaznoj stanici, već i o vojno-civilnom naselju. Tako i nabraja ono što je otkriveno u sklopu, a to su peći za pečenje kruha, žrvnjeva za mljevenje maslina i grožđa, te brojna spremišta za poljoprivredne proizvode. Navodi kako se u središtu kastruma nalazi cisterna, ali i da su postojala razna skladišta.¹²³

No, je li prikladno ovaj lokalitet nazvati bizantskim kastrumom, i jeli uistinu čitav kompleks nastao u vrijeme cara Justinijana I.? Matijašić ukazuje kako se arheološkim istraživanjima provedenim između 1976. i 1984. godine ustanovilo da na ovom lokalitetu nailazimo na kompleksnu slojevitost jednog naselja koje je u različitim oblicima postojalo od sredine 1. st. do srednjeg vijeka. Naime, početkom 1. st. na mjestu nekakve ruralne naseobine gradi se klasična rimska rustična vila, sa središnjim dvorištem i prostorijama oko njega sa tri strane. Vila zauzima površinu od 50 x 60 m, što je zapravo četvrtina ukupne površine kasnijeg utvrđenog naselja nastalog oko nje. Prema Matijašiću, nije poznato kada započinje transformacija vile rustice u kasnoantičko naselje. Pretpostavlja da je to bilo u 4. st., kada pregradnjom dvorišta vile dolazi do izmjena. Navodi kako tek kasnije u 5. i 6. st. nastaju drugi dijelovi naselja koji se osiguravaju i bedemima. Izvorno dvorište rimske vile doživljava čitav niz izmjena s izgradnjom novih prostorija u razdoblju od 4. do 6. st.¹²⁴

Dakle, riječ je o kompleksnom lokalitetu koji je doživljavao vremenom pregradnje i dogradnje, a vila rustika i sestrinski objekti u jugoistočnom kutu kompleksa ukazuju na sačuvanost i korištenje oblika i sadržaja i poslije Bizantsko-gotskog rata. Stoga, vila rustika uz gradnje i prenamjene odisala je životom, uz uspone i padove od 2./1. st. pr. Kr. sve do 8. st., dok su objekti uz prekompoziciju do 1348. godine bili korišteni od strane svećenstva koje ga tada napušta.¹²⁵

S obzirom da pojam kastrum označava vojno utvrđenje, naziv Bizantski kastrum za ovaj lokalitet nije u potpunosti ispravan i adekvatan, jer je zapravo riječ o civilnom naselju, koji je očigledno s vremenom doživljavalo preinake, a u vrijeme nakon Bizantsko – gotskog rata dobiva i bedeme te vojna obilježja.¹²⁶

¹²³ Goldstein, 1992: 55.

¹²⁴Matijašić, Robert. „Ostatci tjesaka u dvorištu rimske vile u uvali Madona na Brijunima (tzv. kastrum)“. *Archeologica Adriatica* 2, 1 (2008): 289-290.

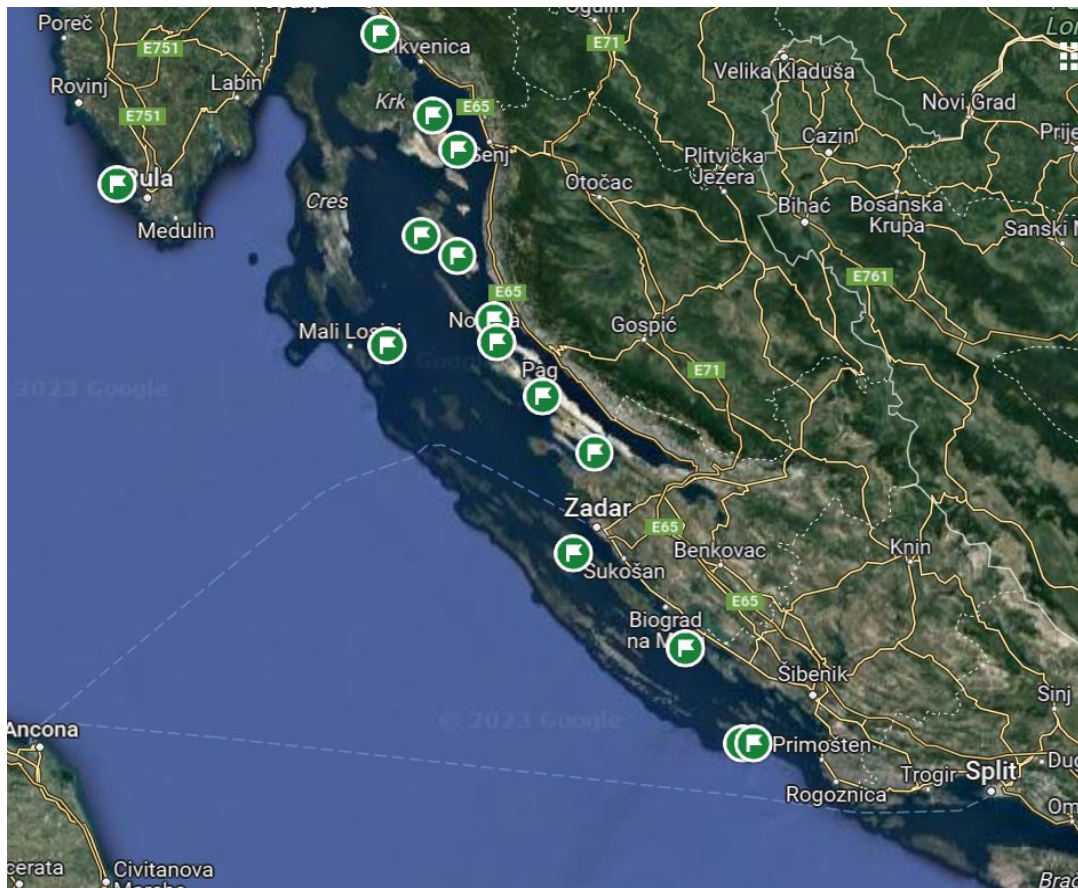
¹²⁵Vitasović, Anton. „Antički objekti u uvali Dobrika na otoku Veliki Brijun“. *Histria archeologica*, 36 (2005): 204.

¹²⁶ Robert Matijašić, Kastrum. *Istrapedia*. <https://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1326> . (Pristupljeno: 22.10.2023.)

Slika 8. Fotografija lokaliteta Bizantski kastrum

5.1.12. Ostali bizantski otočni „tragovi“

Slika 9. Prikaz karte sa Google Eartha, sa zastavicom označenim opisanim kasnoantičkim utvrdama iz rada

Slika broj 9 prikazuje dosada opisane i nabrojene kasnoantičke utvrde iz vremena nakon bizantskog-gotskog rata duž otoka na istočnoj obali Jadrana. Ono što se može uočiti kako se kreće s otoka Žirja koji se nalazi u Šibenskom akvatoriju. No, što je s južnijim otocima? Isto tako, ako pratimo liniju ucrtanih utvrda, uočava se kako prati unutrašnju obalu, odnosno ide preko unutrašnjih otoka, tako preskače ove vanjske, poput velikih otoka Dugi Otok, Lošinj, Cres i velik broj manjih. Hrvatska je zemlja sa preko 1000 otoka, a ovdje je opisano 17 utvrda na 11 otoka. Jasno je da Justinijan nije uključio svaki otok u ono što uistinu bi se moglo nazvati jednim velikim sistemom obrane i zaštite novoosvojenog teritorija, no zasigurno ih je bilo puno više nego što je ovdje popisano, ili općenito za sada u literaturi potvrđeno. S obzirom na to, važno je makar spomenuti ostale moguće utvrde, stražarnice, osmatračnice ili općenite kasnoantičke odnosno bizantske tragove po otocima koji dosada nisu spomenuti.

Na južnom Jadranu, kao polazištu puta, Gunjača navodi nekoliko objekata koje svrstava u skupinu građevina čiji materijalni ostatci postoje, ali potrebna je istražiti kojem vremenskom periodu pripadaju i kakvog su funkcionalnog karaktera. Tako na dubrovačkom području navodi ruševine na otočićima Mrkanu i Bobari ispred Cavtata.¹²⁷ Goldstein ističe kako je na malim otocima Lopudu i Šipanu nađen čitav niz kasnoantičkih nalaza, te kako su oni mogli biti jedna od postaja za kontrolu i kretanje Jadranom.¹²⁸

Ukoliko krenemo sa jugoistoku prema sjeverozapadu, prvi na redu bi bio otok Mljet, gdje Gunjača utvrdu Kaštel, smještenu na vrhu brijega južnije od poznate kasnoantičke vile u Polačama, smješta u kasnoantičko vrijeme. Njezini perimetralni zidovi prate konfiguraciju terena, dok su zidovi raščlanjeni kulama polukružnih i poligonalnih oblika, što je poznata karakteristika tog vremena.

Nakon otoka Mljeta, valjalo bi spomenuti poluotok Pelješac, gdje Gunjača navodi ostatke utvrde Stari grad i sv. Mihajlo kod Stona, utvrde Gradina nad Trpnjem i ostatci utvrde na vrhu otočića Majsan u Pelješkom kanalu. Za utvrdu Stari grad navodi kako je na odličnoj poziciji za kontrolu plovidbe duž Mljetskog kanala, a u njezinoj unutrašnjosti uočljivi su ostatci perimetralnih zidova više objekata.¹²⁹ Goldstein također spominje ovu utvrdu, pišući kako je u literaturi navođena kao ilirska gradina i kasnija antička osmatračnica, no on smatra da se koristila i u kasnoantičko vrijeme radi iznimnog položaja. Navodi, kako je ova utvrda imala dvije luke, jednu u Stonskom kanalu, a drugu uvali Prapatna.¹³⁰

¹²⁷ Gunjača, 1994: 53.

¹²⁸ Goldstein, 1992: 38.

¹²⁹ Gunjača, 1994: 50.

¹³⁰ Goldstein, 1992: 8.

Što se tiče utvrde sv. Mihajlo, Gunjača govori kako se nalazi na najvišem brijegu, no da je teško uočiti s obzirom da je čitav taj prostor, gdje se inače i nalazi crkvice sv. Mihajla, prekriven raslinjem. Isto tako, navodi kako perimetralni zidovi okružuju vrh uzvisine, te da su prilagođeni konfiguraciji terena. Važno je da su na jugoistočnoj strani pronađeni ostatci ulaza, dok južno od crkve tragovi cisterne. Položaj ove moguće utvrde pruža kontrolu prilaza Stonu. Za lokalitet Gradina nad Trpnjem, Gunjača ističe kako je smještena na položaju s kojeg je moguća kontrola plovidbe Neretvanskim kanalom te pristup trpanjskoj luci. I ovdje perimetralni zidovi prate konfiguraciju terena, dok se na istočnom zidu utvrde nalazi po jedna istaknuta četverokutna kula. Također, u unutrašnjosti utvrde stoje ostatci više objekata, a među njima Gunjača prepoznaje i ostatke cisterne.¹³¹ Goldstein za otočić Majsan ističe kako nalazi govore o intenzivnom ekonomskom događanju u 6. st., a kako je u kasnoj antici na vrhu Majsana vjerojatno postojalo i utvrđenje.

Slika 10. Ruševine na otočiću Majsan

Unutar Pelješkog kanala, kao moguće bizantske postaje ili pak straže, Goldstein spominje otočiće Sutvara, Gubavac i Lučnjak, zbog postojanja ostataka crkvice.¹³²

Nadalje, Gunjača navodi u području ušća Neretve, otočić Osinje, na čijem vrhu uzvisine se vide ostatci, kako on kaže utvrde koja kontrolira pristup riječnoj delti i kretanje Neretvanskim kanalom. Opisuje kako se unutar tog objekta vide ostatci više građevina, među kojima je i cisterna te starokršćanska crkvice složenijeg tlocrta s polukružnom apsidom. I ovdje

¹³¹ Gunjača, 1994: 50- 51.

¹³² Goldstein, 1992: 39.

perimetralni zidovi prate konfiguraciju terena, a postoje ostatci za koje se uzima da su četverokutne kule.¹³³

Ukoliko se vratimo na vanjsku stranu poluotoka Pelješca, nasuprot njega se nalazi otok Korčula, koja se ujedno i nastavlja nakon otoka Mljeta. Gunjača, za ovaj otok ne spominje nikakve nalaze ili hipoteze o postojanju nekakve kontrolne točke. S druge strane, Goldstein ostavlja, doduše čistu hipotetsku mogućnost, da je na otočiću Badiji postojala nekakva postaja, ili na mjestu današnje Lumbarde s obzirom da postoje ostatci nekakvih gradina.

Lastovsko otočje ipak ukazuje na nekakve sigurnije tragove. Tako Goldstein navodi kako na tom otočju postoje kasnoantički ostatci, među kojima je, kako on kaže, i bizantska utvrda na zaravnom platou brda Straža, poviše Pjevora. Navodi i lokalitet Lago, kod Ubija, gdje je došlo do brodoloma koji se može datirati u 6/7. st., a u Ublima su pronađeni i ostatci kasnoantičke crkve. Također, navodi istočno od Lastova, otočić Stomorina na kojem postoje ostaci crkve.¹³⁴ Gunjača se slaže da na otoku Lastovu postoje tragovi kasnoantičkih utvrda, ne navodi mjesta, ali on pored Lastova spominje i otočić Sušac zapadno od Lastova, kao isto mjesto gdje se očitavaju kasnoantički tragovi.¹³⁵

U slijedu nakon Lastova, dolazimo do Visa, za koji je poznato da je bio antička kolonija i rimski municipij, a Goldstein navodi da je bio naseljen i u 6. st., kada je bio jedno od mjesta događaja u bizantsko-gotskom ratu. Nadalje piše kako je Vis služio Bizantu kao uporište za odvijanje prometa istočnojadranskom obalom u više pravaca, jedan prema regiji Šibenika i Kornatima, a drugi i prema talijanskoj obali.¹³⁶ Gunjača kraj otoka Visa spominje otok Svetac, na kojem navodi utvrdu koju smješta u kasnoantičko vrijeme. Opisuje je kao manju građevinu pravokutne osnove čija su tri zida ojačana kontraforima, i kod koje je pronađena cisterna. Isto tako, Gunjača ostavlja mogućnost da se i na otočiću Biševu kod Visa, te na položaju Hum na Visu nalazila nekakva kontrolna točka plovidbenog puta.

Gunjača piše kako je daljnju plovidbu tim dijelom Jadrana, a osobito Korčulasnkim, Hvarskim i Bračkim kanalom sigurno obilježilo više fortifikacija na otocima, no zasada jedino ostatke utvrde Grad ili Galešnik u blizini Jelse na Hvaru možemo uzeti kao kasnoantičku utvrdu. Ističe kako je s te utvrde na brdu Paljevici ostvariva izvanredna kontrola plovidbe tim dijelom Hvarskog kanala.¹³⁷ Goldstein ističe važnost otočića Šćedro između Hvara i Korčule kao mjesto gdje postoji kontinuitet od ilirskih vremena sve do kasnog srednjeg vijeka, te da je

¹³³ Gunjača, 1994: 51.

¹³⁴ Goldstein, 1992: 40.

¹³⁵ Gunjača, 1994: 53.

¹³⁶ Goldstein, 1994: 40.

¹³⁷ Gunjača, 1994: 51-53.

tu vjerojatno izgrađen kasnoantički samostanski kompleks koji je mogao preuzeti funkciju nekakve postaje na plovidbenom putu. Pored toga, spominje i grad Hvar gdje navodi da je sigurno postojao kontinuitet naseljavanja i u kasnoj antici. Tu spominje današnju tvrđavu Španjol, kao mjesto koje je moglo prethodno biti nekakva bizantska kontrolna točka. Što se tiče otoka Hvara, ističe položaj Stari Grad, te navodi kako su ga zasigurno koristili i Bizantinci, osobito gradinu Farosa. Tu spominje i utvrdu Gračešće na izlazu iz Starigradskog zaljeva s koje se nadzirao ulaz u zaljev.

Prelaskom na otok Brač, na njegovoj južnoj strani, Goldstein navodi kako se može izdvojiti jedino Bol po nekakvim kasnoantičkim i ranosrednjovjekovnim ostacima. Tu spominje navode D. Hrankovića koji tvrdi da su u 9. st. napadači s istoka srušili utvrdu. S time, postavlja vjerojatnost o postojanju te utvrde i u ranijem razdoblju. Pridaje pažnju i lokalitetu Mirja nad Postirama, za koji je nedvojbeno po njemu, njegovo funkcioniranje i u 6. st.

Pored otoka Brača nalazi se otok Šolta, za koju Goldstein navodi kako nema karakterističnih postaja koje bi imale nekakav fortifikacijski sistem, ali pak da se može iščitati kasnoantička građevinska djelatnost, osobito u Justinijanovo vrijeme. Tu spominje crkve koje nastaju u naselju Grohote i na drugim mjestima. Pretpostavlja, s obzirom na toponim Vela Straža na Šolti, da je tu možda bila izgrađena neka utvrda koja je nadgledala plovidbu između otoka i kopna.

U kretanju prema sjeverozapadu, nakon otoka Šolte prekida se niz otoka, Goldstein tako navodi kako su iduće stanice morale biti na kopnu. Kao iduće navodi, već obrađene u radu utvrde na otoku Žirju u šibenskom akvatoriju i otoku Vrgadi na početku zadarskog arhipelaga. No, navodi otok Murter, gdje kraj mjesta Tisno spominje ostatke poligonalne utvrde, za koju ostavlja pretpostavku je možda jedna od točki na jednom od plovidbenih putova.

Nadalje, dotiče se otoka Kornata, gdje osim potvrđene utvrde Toreta, spominje sjeverno od otoka na lokalitetima odnosno otočićima Lavsa, Šipnata i Svršata luke koje su tu u vrijeme antike postojale, a možda se koristile i u kasnoj antici. Isto tako, u Pašmanskom kanalu spominje otočiće Frmić, Babac, Galešnjak, Muntan i Čavatul gdje su otkriveni ostatci antičkih pristaništa, za koje navodi da su potencijalna skloništa ili postaje i u kasnijim razdobljima.¹³⁸ Također, ukoliko preko geoportala proučimo otok Babac, uočavamo da na njemu postoji lokalitet odnosno crkvice sv. Andrije, za kojeg znamo da je bio populariziran u vrijeme Justinijanove vladavine.¹³⁹

¹³⁸ Goldstein, 1992: 41-48.

¹³⁹ DGU.hr., <https://geoportal.dgu.hr/#/> . (Pristupljeno: 25.10.2023.)

Slika 11. Fotografija otoka Babac s označenim lokalitetom Svetog Andrije

Goldstein donosi podatke Badurine o velikom broju straža na tom dijelu otoka, a za otok Krk navodi Stražicu iznad Vrulje. Osim toga, Goldstein spominje Stražu na južnom dijelu otoka Pašmana. Zanimljivo je njegovo proučavanje navoda cara Konstantina Porfirogeneta u DAI-u o nekim gradovima-„kasta“ u zadarskom području koji su u 10. st. ostali nenaseljeni. Zapravo, obazirući se na njih uzima ih kao vjerojatno naseljene u 6. st., odnosno kao moguća mjesta bizantskih uporišnih točaka. Na otoku Pašmanu to bi bili Tkon i Grebeno.¹⁴⁰ No, Mate Suić Grebeno smješta na otok Kornate.¹⁴¹

Na otoku Ugljanu, Goldstein pretpostavlja postojanje više utvrda kako bi se pristupni putevi Zadru bolje kontrolirali. Tu navodi, osim obrađene Tvrđave sv. Mihovila, lokalitet u Mulinama, gdje su sačuvani ostatci crkve iz 6. st. i kako on navodi utvrda, a spominje da je pronađen novac Konstantina IV. Pogonata koji je vladao u drugoj polovici 7. st. Isto tako, piše kako Badurina pronalazi stražu doslovnim imenom Straža između Kalija i Kukljice. Goldstein nabraja na otoku Ugljanu još stražu iznad Lukorana, Stražicu na sjevernom dijelu Ugljana, za koje zapisuje kako su se uklapale u bizantsku magistralu. Tu navodi, kako je na vanjskom putu stajao otok Sestrunj na kojem isto pretpostavlja postojanje straže. Između otoka Ugljana i Dugog otoka navodi otok Iž, gdje su na južnom i zapadnom dijelu Iža Velog postojale dvije straže.

¹⁴⁰ Goldstein, 1992: 49.

¹⁴¹ Suić, Mate. „Tkon-Pašman-Kraj-Kotor i Aserija“. *RZHAZUd*, 33 (1991): 6.

Slika 12. Fotografija s označenim toponimom Straža između Kalija i Kukljice na otoku Ugljanu

Pređemo li na Dugi otok Badurina na njemu pronalazi nekoliko straža – Stražica južno od Sali, Vela Straža iznad Žmana, Stražica iznad Dragova i Straža sjeverno od Dugog rata. Goldstein, kao jedno od mjesta koje Konstantin Porfirogenet u DAI-u spominje kao napuštene u njegovo vrijeme, mjesto Čuh na Dugom otoku, koji je imalo pogodnu luku i zaljev u svojoj neposrednoj blizini. Premda napušten u 10. st., Goldstein ostavlja mogućnost da je i on u 6. st. bio jedna od bizantskih kontrolnih točaka. Kao argument tome, navodi obližnje brdo Gominjak s kojeg se pruža odličan pogled na obje strane otoka, a sjeveroistočno na brdu Koženjak je pronađena i ranosrednjovjekovna crkva ostatci nekakvog bedema i rimska keramika.¹⁴² Sa tom pretpostavkom se slaže i Gunjača koji isto spominje navedene ruševine kao mogućom kasnoantičkom arhitekturom.¹⁴³

U nizu nakon Dugog otoka, ističe se otok Molat. Na njemu nisu pronađeni ostaci nekakve utvrde, no Goldstein služeći se Konstantinovim zapisom, na tom mjestu smješta mjesto nekog kasnoantičko-ranosrednjovjekovnog događanja. Tako na njegovom južnom dijelu smješta još jednu Stražu. Osim ovog otoka navodi i otok Škarda, na kojem isto pronalazi toponim Straža, te otok Premudu na kojem nema kasnoantičkih ostataka, ali je tu smješten brodolom s velikom količinom amfora iz 5/7. st., što potvrđuje da je plovidbeni put išao uz otok.¹⁴⁴

Kao moguću kontrolnu točku, Goldstein navodi i otok Silbu, jer je na njemu postojala luka i gradina koje su mogle biti korištene u 6. st., a na otoku su pronađeni i zlatnici iz Justinijanova vremena. K tome, nadodaje i nalaze amfora kod rta Ploča, doduše datirane u

¹⁴² Goldstein, 1992: 49-50.

¹⁴³ Gunjača, 1994: 53.

¹⁴⁴ Goldstein, 1992: 50.

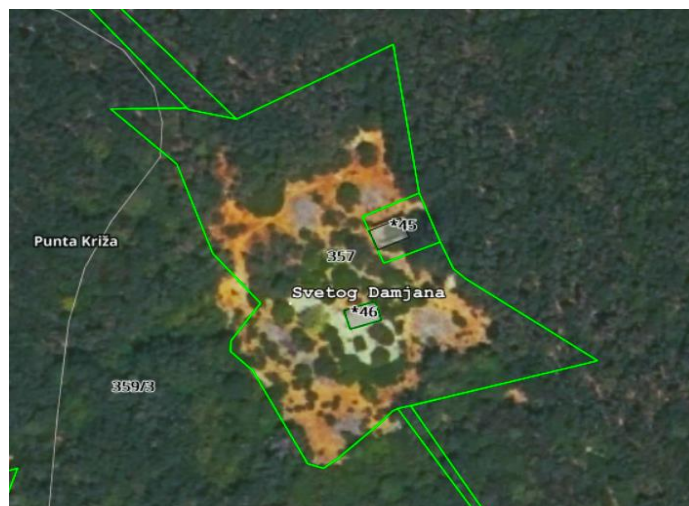
ranije vrijeme odnosno u 3. i 4. st. Uz Silbu nalazi se otočić Olib na kojem je otkriven zlatni novac iz 6. st., a i ruševine kasnoantičkog arhitektonskog kompleksa. Gunjača za iste te ostatke navodi da bi ih se trebalo dodatno provjeriti, odnosno odrediti vrijeme nastanka.

Vraćajući se na unutrašnji plovidbeni put, Goldstein se dotiče otočića Vira pored Nina, na čijem sjevernom dijelu postavlja još jednu stražu. Dalje, odlazeći prema Pagu, na njemu prepoznaje toponim rt Straško, kao vjerojatnu lokaciju jedne od straži. Ploveći dalje unutrašnjim plovidbenim putevima, dolazimo do otoka Raba, na kojem u neposrednoj blizini spomenute utvrde sv. Damjan, Goldstein smješta još jednu Stražicu, a pretpostavlja da je u naselju Rab, kao gradu s antičkom tradicijom vjerojatno postojala nekakva važnija kontrolna točka.

Dalje prema Krku, između Krka i Raba, smjestio se otočić Prvić, na kojem Goldstein smješta po jednu od straži na istoimenom vrhu Straža i na rtu Stražica. Put uz otok Krk se nastavlja uz veliki otok Cres, na kojem u prethodnim poglavljima nije navedena ni jedna utvrda. No, s obzirom na položaj otoka Cresa, uočavamo da se on zapravo nadovezuje na vanjski plovni put, s čime se možemo „vratiti“ na otoke Silbu i Olib, nakon kojih dolazimo do Ilovika, na kojem Goldstein navodi kasnoantički arhitektonski kompleks, ali i jednobrodnu sakralnu građevinu iz 6/8. st. posvećenu sv. Andriji. Dalje od Ilovika, prema Goldsteinu put ide u dva pravca. Jedan se možda proteže zapadnom stranom Lošinja prema Susku, Srakanama i Unijama, gdje navodi ostatke antičke arhitekture, ali i rt Straža na istočnom dijelu unija i istoimeni rt na sjevernom dijelu Srakana Velih. Što se tiče Lošinja, Goldstein jedino spominje uporišnu točku na Osoru, koji je u 6. st. bio biskupija.

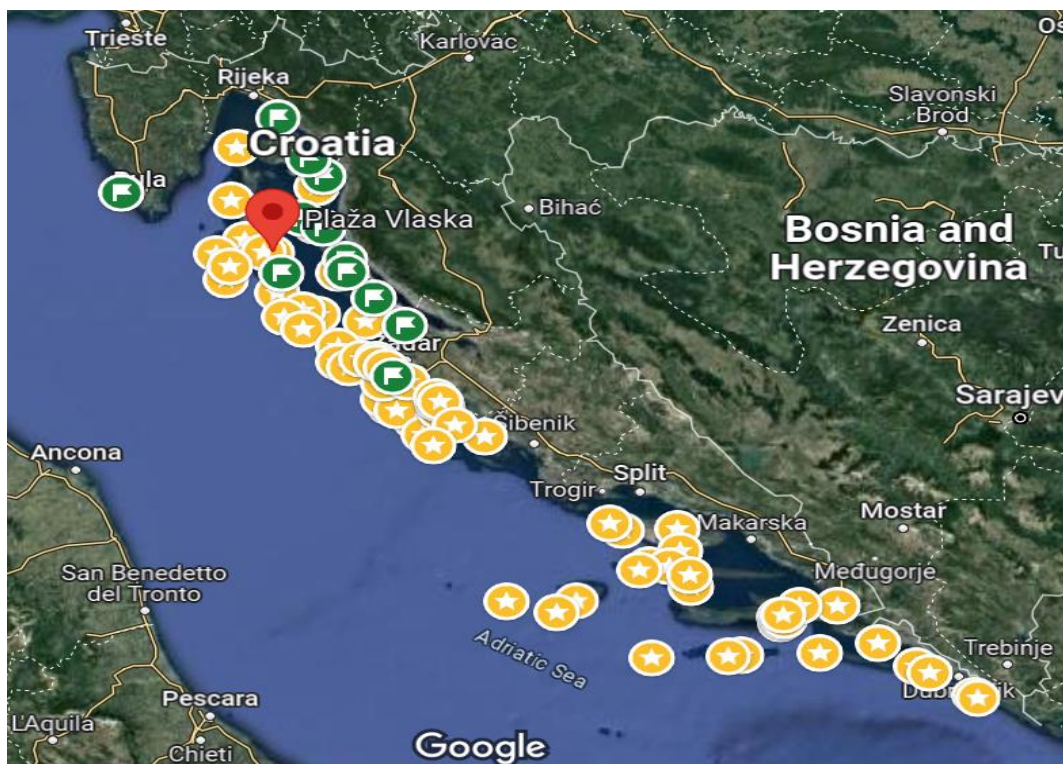
Nakon Osora, konačno dolazimo do Cresa, gdje Goldstein naselje Lubenice vidi kao izvrsnu stratešku poziciju. Po važnosti ističe naselje Beli na sjeveroistoku, gdje spominje crkvu iz ranog srednjeg vijeka. Isto tako, u blizini rta Pernat spominje podmorsko otkriće kasnoantičke keramike. Na samom jugu otoka, ističe se lokalitet Punta Križa, gdje Goldstein vidi ostatke arhitekture iz 6-8. st., dok za iste te ostatke Gunjača navodi kako bi ih valjalo dodatno istražiti i provjeriti dataciju. Istočnije od tog nalazišta, Goldstein na rtu Damjanu, kao jednom od bizantskih svetaca, smješta utvrdu s koje se može kontrolirati plovidbene kretnje prema jugu i istoku.¹⁴⁵

¹⁴⁵ Goldstein. 1992: 50-54.; Gunjača. 1994: 53.

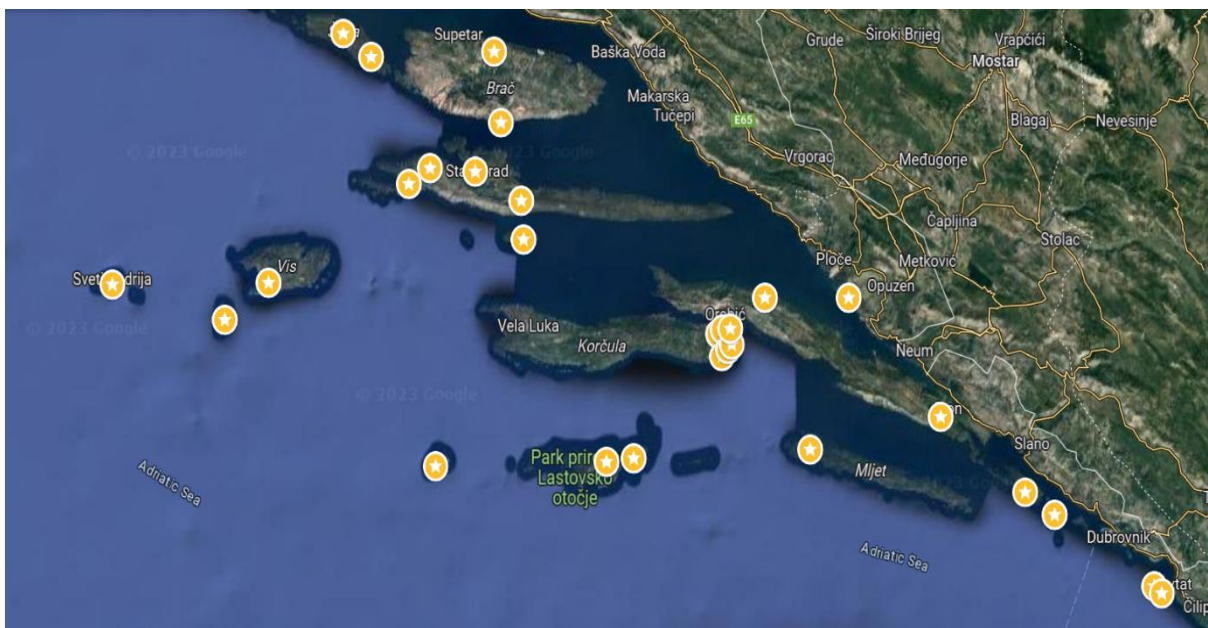

Slika 13. Fotografija ostataka navodne utvrde na predjelu Sveti Damjan na otoku Cresu

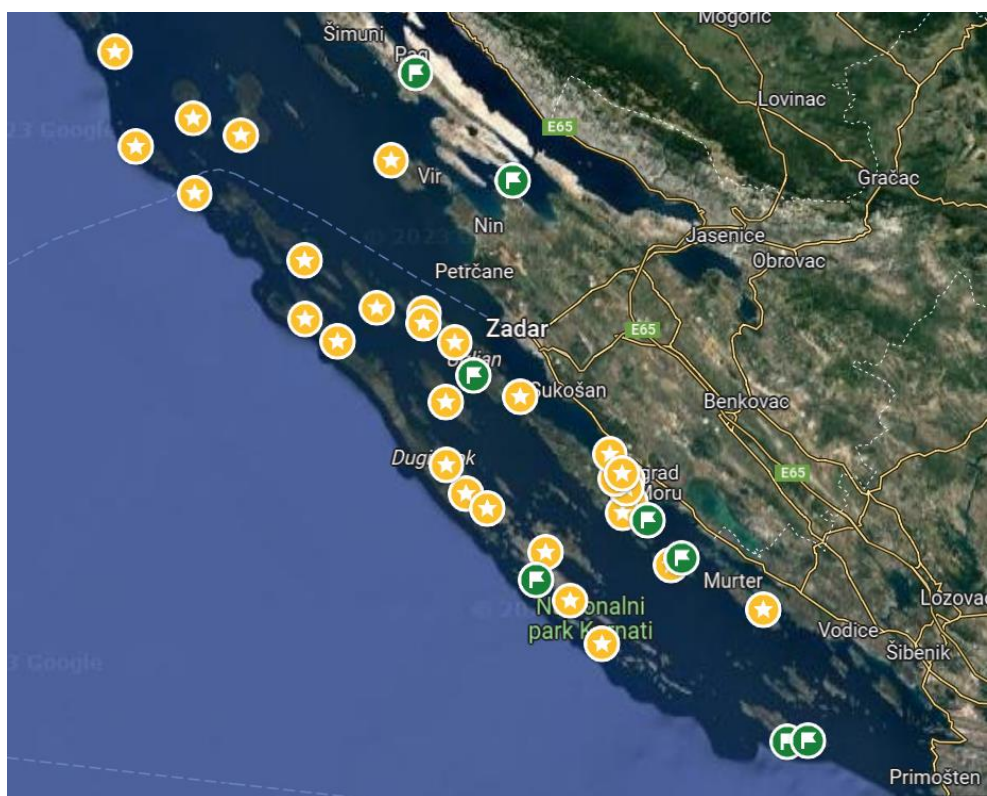
Ukoliko sada pogledamo na slici 14 kartu sa označenim spomenutim mogućim lokacijama ili potencijalnim utvrdama, stražama, osmatračnicama odnosno kontrolnim točkama na otocima duž istočne obale Jadrana, uočavamo da je njihova gustoća puno veća u odnosu na slici 9. Premda, sve spomenute, odnosno označene lokacije ne moraju biti uistinu dijelovi nečeg za šta se uzima da je bizantski kompleksni obrambeni sistem iz vremena Justinijana, ipak nam pruža složeniju sliku, i ukazuje na neki način kolika je veličina i razvijenost tog sustava uistinu mogla biti.

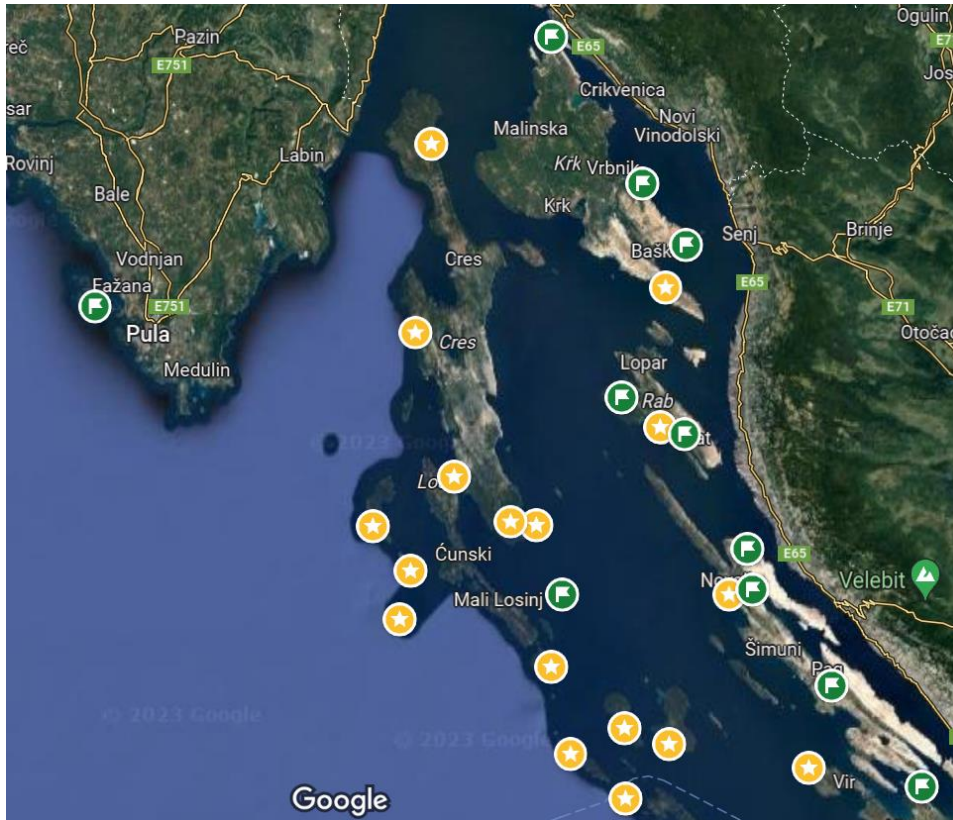
Slika 14. Fotografija karte sa zvjezdicom označenim lokacijama s mogućim bizantskim „tragovima“ na otocima

Slika 15. Fotografija uvećanog južnog dijela Jadrana sa zvjezdicom označenim lokacijama s mogućim bizantskim „tragovima“ na otocima

Slika 16. Fotografija uvećanog srednjeg dijela Jadrana s zvjezdicom označenim mogućim bizantskih „tragova“ na otocima

Slika 17. Fotografija uvećanog sjevernog dijela Jadrana sa zvjezdicom označenim mogućim bizantskim „tragovima“ na otocima

5.2. Obalne utvrde

Nakon Justinijanovih osvajanja istočne obale Jadrana pored ojačavanja fortifikacija, dolazi i do obnove graditeljske djelatnosti.¹⁴⁶ Kako Matijašić piše, obalni gradovi su u Justinijanovo vrijeme doživjeli svojevrtni procvat u odnosu na prethodno razdoblje. Uzrok tome je konačna stabilnost političke vlasti, a u posljednjim desetljećima careve vlasti i gospodarska stabilnost. Dakle, u svim gradovima se obnavljaju gradske zidine, dodaju im se poligonalne kule tipične za sredinu 6. st.. Matijašić navodi kako se drugi objekti javne infrastrukture nisu pretjerano obnavljali, ali zato se potiče crkveno graditeljstvo.¹⁴⁷

Taj proces pretvaranja polisa u castrum, preobrazbe, novosti koje su zahvatile obalne gradove, naselja u vrijeme cara Justinijana, za potrebe ovog rada bit će prikazan na nekoliko primjera. Ukoliko i na te gradove, gledamo kao dio nečeg puno većeg, odnosno jednog sustava zaštite, gdje te obalne utvrde imaju svrhu zaštite luke, a one otočne zaštitu plovidbenih putova,

¹⁴⁶ Cambi, Nenad. *Antika. Povijest umjetnosti u Hrvatskoj*. Naklada Ljevak. Zagreb, 2002: 238.

¹⁴⁷Matijašić, 2012: 209. I Goldstein govori o svojevrstnom napretku ovih područja za vrijeme cara Justinijana. Tako piše o ostvarivanju viših razina integracije između središnjih dijelova Carstva i njegovih jadranskih posjeda, te između bizantskih uporišta na Jadrani. Nadalje, zaključuje kako te nužnosti stvaranja boljih veza i nadgledanja putova nameće tadašnje ratno stanje.; Goldstein, 1992: 57.

onda je njihova važnost još veća, stoga je i potrebno dotaknuti se nekoliko primjera na istočnoj obali Jadrana.

5.2.1. Salona

Kao i većina povjesničara i Emilio Marin ističe važnost Salone u vrijeme bizantsko-gotskih ratova. Piše kako je Justinijanova rekonkvista ostavila za sobom obnovljeni grad, a osobito se ističu promjene u gradskom episkopalnom centru, gdje nova velika križna bazilika „dovodi“ bizantski stil. Marin kao argument prosperitetu tog razdoblja navodi numizmatičke nalaze, odnosno da nad svim carevima prevladava novac Justinijana I., a dok je drugi po broju sačuvanog novca u Dalmaciji car Justin II., koji je vladao nakon.¹⁴⁸

Arheološka istraživanja provedena 2005. i 2006. godine otkrila su jugozapadni ugao amfiteatra i dio zapadnih bedema koji su zatvarali i inkorporirali amfiteatar u fortifikacijski sustav. Ustanovljeno je da je podizanjem novog prstena gradskih zidina sa zapadne strane grada obuhvaćen i amfiteatar. U zidovima bedema vidljiva je uporaba spolija i to od većih dijelova amfiteatra. Isto tako, otkriven je i vanjski pločnik amfiteatra na kojem je bio položen vanjski plašt amfiteatra, uklonjen tijekom gradnje bedema i zasut građevinskim šutom. Prema Bulićevim istraživanjima iz početka 20. st., nedostatak vanjskog prstena pilona na sjeveru amfiteatra je posljedica razaranja od strane neprijatelja, a da je tijekom bizantsko-gotskih ratova u amfiteatar produžen zid gradskih bedema. Obuhvaćanje amfiteatra sjevernim i zapadnim bedemom, on zadobiva izgled, kako Jeličić-Radonić navodi, zatvorenog bastiona u sjeverozapadnom uglu grada.¹⁴⁹

Još je u 19. st. glasoviti Francesco Carrara detaljnim arheološkim istraživanjem Salone, prilikom kopanja sjeveroistočnog ugla salonitanskih bedema i kula, utvrdio ispred vanjske strane postojanje škarpe u prirodnoj stijeni, a nasuprot nasip jarka, s čime je vrlo vjerojatno potvrdio Prokopijeve riječi o Konstancijanovom pothvatu kopanja jarka. Isto tako, prvi koji se detaljnije pozabavio salonitanskim bedemima bio je i Eynar Dyggve, koji je ujedno donio i rekonstrukciju salonitanskog perimetra sa svim kulama brojčano označenim. Među brojnim kulama, uočio je i one u obliku trokutastih prizmi, koje je prvotno prepisao nastanku u vrijeme bizantsko-gotskog sukoba, i to da su izgrađene pod nadzorom Konstancijana, a zatim se opredijelio da ih je dao podignuti car Teodozije stoljeće prije.

¹⁴⁸ Marin, Emilio. „Civitas splendida Salona“. U: *Salona Christiana*. Ur. Marin, Emilio. 9-105. Split, 1994: 80.

¹⁴⁹ Jeličić-Radonić, Jasna. „Amfiteatar i zapadni bedemi Salone“. *Tusculum*, 1 (2008): 36-37.

1997. godine započinju zaštitni Konzervatorski radovi na sjevernim gradskim bedemima. Tada se otkriva potez bedema pojačan brojnim kulama sjeverno od Porta Andetria. Posebno su zanimljiva dva segmenta bedema, na Bilankuši, gdje se nalaze već od prije popisane kule broja 78-81 i kule s trokutastim prizmama označene brojevima od 53 do 60. Tom prilikom su pronađene i spolije. Isto tako, na dijelu bedema između kula broja 74 i 75, otkriveno je desetak amfora koje su uzidane kao ispuna. Amfore se smještaju u kasnoantičko vrijeme, tipa *spatheia*, koje se datiraju od 5. do 7. st. Sličan slučaj uporabi amfora u obnovu fortifikacija nađen je lokalitetu Klanac, mjestu gdje se proteže sjeverni bedem, a za taj popravak Nenad Cambi smješta isto u vrijeme bizantsko-gotskih ratova.

Slika 18. Fotografija dijela sjevernih bedema na Bilankuši s jasno vidljivim poligonalnim kulama

No, spomenute trokutaste bastione, koje su brojni datirali u vrijeme bizantsko-gotskih ratova, Jasna Jeličić-Radonić preispituje takvo razmišljanje, uvažavajući natpis pronađen u Saloni koji svjedoči da je car Teodozije početkom 5. st. dao obnoviti sve kule u gradu. No, ne negira da su zidine u vrijeme tih velikih sukoba uistinu na brzinu bile popravljane, te da je u to vrijeme iskopan i jarak koji je okruživao bedeme, kako to sam Prokopije zapisuje. Svakako salonitanske zidine možemo promatrati kao složeni obrambeni sistem zidnog plašta, koji je više puta podvostručen na ponekim mjestima dodavanjem kula, bastiona i novih zidina, zemljanih nasipa i opkopa i to u posljednjim stoljećima antičkog života.¹⁵⁰ Dok, jasne promjene i novosti u episkopalnom centru nam svjedoči o nekakvom zadnjem procvatu samog grada.

¹⁵⁰ Jeličić-Radonić, Jasna. „Nova istraživanja gradskih zidina Salone“. *Contributions to the History of Art in Dalmatia* 37, 1(1989): 10-31.

5.2.2. Varvaria

Kao još jedan važni antički arheološki lokalitet, stoji antička Varvarija, odnosno današnji Bribir. Njezini bedemi nam pokazuju raznolikost u gradnji, a ujedno omogućuju praćenje razvoja obrambenog utvrđenja na liburnskom prostoru.¹⁵¹

U vremenu rane antike Varvarija je bila opasana solidnim zidinama rađenim u tehnici velikih rustičnih bunja, a istraživanja su pokazala da je do manjih intervencija dolazilo u nekoliko faza. Suić je prvi uočio i postavio tezu kako je u kasnoj antici bila porušena čitava dužina zidina s istočne strane. Uz tu radnju vezuje poznati podatak o prolaženju Istočnih Gota na putu za Burnu, nakon bitke kod Skardone. Navodi kako su zidine obnovljene očigledno s primitivnom tehnikom u nedostatku sredstava, negdje čak i sa suhozidom. Na vanjskoj liniji bedema dodan je red potpornjaka, između kojih su postavljeni pregradni zidovi, s čime su dobiveni međuprostori pravokutnog tlocrta ispunjenih zemljom i ruševnim materijalom. Kraj istočnih gradskih vrata i na mjestu gdje se linija bedema lomi, dozidane su kule kvadratnog tlocrta.¹⁵²

I Sekso potvrđuje da je na istočnom ulazu vidljivo nekoliko faza gradnje, a za kontekst ovog rada važna je intervencija koja negira funkciju vrata, a uzima se da je načinjena tijekom 5. ili 6. st.. Sekso navodi da se tada zatvara centralni prolaz, kao i prolaz koji vodi desno od vrata s čime se ostavlja lijevi prolaz za pristup rezervoara za vodu. Isto tako, uz bedem južno i sjeverno od vrata dodani su potpornjaci te kula desno od vrata s vanjske strane ulaza. U smjeru sjevera nalaze se još dva ulaza, od kojih je jedan naknadno zazidan. Na potezu od istočnih vrata prema ovim dvama ulazima uz bedem su naknadno izgrađeni kasnoantički kontrafori.¹⁵³ Sekso potvrđuje Suićeve zaključke, da se na dijelu te dogradnje uočava kasnija intervencija kojom se kontrafori povezuju sa zidom građenim od manjeg nepravilnog kamenja složenog bez težnje ka vodoravnom uslojavanju. Tu se nalazi i zid koji je postavljen paralelno s bedemom, a koji u kombinaciji sa potpornjacima čini džepove. Taj zid se ujedno i pripisuje obnovi bedema tijekom Justinijanove rekonkviste.

¹⁵¹ Sekso, Ruža. „Prilozi poznavanju antičke Varvarije“. *Diadora*, 29 (2015): 54.

¹⁵² Suić, 2003: 351.

¹⁵³ Sekso, 2015: 63-64.

Slika 19. Fotografija potpornjaka povezanih zidom

Dakle, istraživanja su potvrdila da se nakon istjerivanja Istočnih Gota iz Dalmacije, za cara Justinijana odvijaju pregradnje i dogradnje i u nekadašnjoj antičkoj Varvariji podignutoj na ilirskoliburnskoj gradini. Očigledno je da je Varvarija svojim položajem i prostranstvom odigravala važnu ulogu tijekom povijesti, a zaštitu i očuvanje Varvarije zasigurno je prepoznao i Bizant, što se može vidjeti u obnovi fortifikacija.¹⁵⁴ Suić tako za Varvariju navodi kako se nalazila na liniji posljednje obrane šire zadarske regije, s čime ističe njenu važnost u kasnoj antici, a poglavito u vremenu Justinijanove rekonkviste.¹⁵⁵

5.2.3. Asserija

Među utvrđenim gradovima antičke Liburnije ističe se Asserija. Riječ je o prostranoj gradini smještenoj na razmeđu Ravnih Kotara i Bukovice. Taj se položaj, u samom središtu južnoliburnskog prostora, isticao svojim geostrateškim odlikama, tvoreći Asseriju u jednu od značajnih aglomeracija u predrimskom i antičkom razdoblju. Položaj je omogućavao dobru prometnu povezanost, s čime je grad dobivao ulogu centra za opskrbu ali i mjesta razmjene na putu prema unutrašnjosti Dalmacije.¹⁵⁶

O kontinuitetu života još od starih Liburna pa do kasne antike, istraživačima su prvotno ukazali rijedak nalaz spolija iz 2001. godine. Te 2001. godine je otkrivena naknadno dodana kasnoantička kula na monumentalnom zapadnom bedemu, koja u svom tlocrtu ima oblik

¹⁵⁴ Suić, Mate. „Bribir (Varvaria) u antici.“ *Starohrvatska prosvjeta* III, 10 (1968): 217, 230.

¹⁵⁵ Suić. 2003: 357.

¹⁵⁶ Fadić, Ivo; Štefanec, Berislav. „Fortifikacije Asserije“. *Asseria* 12, 12 (2017): 39.

pravokutnika. Fadić sjeverni, zapadni i južni zid navedene kule smješta u razdoblje kasne antike, odnosno u kraj 5. i početak 6. st. Isto tako, paralelno sa zapadnim dijelom bedema otkriven je dio predzida kojeg Fadić također smješta u kasnoantičko vrijeme, u sam kraj 6. st.¹⁵⁷

Također, na zapadnom gradskom bedemu, na ulazu su vidljive kasnoantičke dorade. Fadić i Štefanec pišu da su vrata jednostavno konstruirana s dva pravokutna kontrafora organski vezana sa bedemom. Tijekom kasne antike vrata se sužavaju izgradnjom manjeg potpornog zida s južne strane, a gradi se i novi prag. I ovdje se u strukturi praga uočava uporaba spolija, dok se na gornjim kamenim pločama vide utori za vratnice.¹⁵⁸

Tijekom arheoloških istraživanja iz 2002. godine provedenim na sjevernom pojasu bedema, uočena je nekolicina kontrafora zajedno s ugrađenim spolijama. Također, ispod jednog od kontrafora otkrivena je i jedna nadsvođena kasnoantička grobnica. Među pronađenim spolijama, u temeljima kasnoantičke kule, nalazi se ulomak liburnskog cipusa, kamena statua, kao i ulomak velike arhitravne grede skinute s nepoznatog javnog objekta. Među pronađenim spolijama, svakako je zanimljiv vodoravno ugrađeni kameni bezglavi kip u kvadratnu kulu, naslonjenu na jugozapadnu sekciju bedema.

Uz sjeverne bedeme, osim kasnoantičke grobnice, otkriveni su i brojni nalazi ulomaka ranokršćanskog crkvenog namještaja koji sugeriraju postojanje ranokršćanske cemeterijalne crkve. Pronađeni su i predmeti nakita koji se datiraju u 6.-7. st. Jedna od otkrivenog nakita je fibula bizantskog stila s povijenom nogom.¹⁵⁹

Sjeverni bedem, odnosno sjeverna strana fortifikacijskog kompleksa u Aseriji, predstavljala je najbolje utvrđen dio, jer je upravo taj dio gradine bio najizloženiji mogućim napadima. Na tom dijelu je masivni zid koji je dodatno pojačan s četiri istaknute kvadratne kule. U kasnoj antici, prema Fadiću i Štefanecu u 6. st., prostor ispred bedema je dodatno ojačan izgradnjom masivnog predzida i kontrafora prislonjenih na vanjsko lice ranorimskog bedema.

¹⁵⁷ Tomičić, Željko. „Prinos Aserije poznavanju organizacije Dalmacije u epohi cara Justinijana“. *Asseria* 8, 8 (2010): 358-360.

¹⁵⁸ Fadić, Štefanec, 2017: 55-56.

¹⁵⁹ Tomičić, 2010: 361-366.

Slika 20. Fotografija sjeverne strane fortifikacijskog kompleksa sa jasno naznačenim dijelovima iz različitih perioda

Dakle, istraživanjima je ustanovljen niz graditeljskih pothvata tijekom 5. i 6. st. što upućuje na potrebu za osnaživanjem postojećih fortifikacija. Fadić i Štefanec zaključuju kako je novi sustav izgrađen na mjestima najizloženijim mogućim napadima, a to bi bila sjeverna i zapadna strana grada. Čak 29 kasnoantičkih grobnica, pripadajući nakit, brojne uporabe spolija, ojačavanje bedema kontraforama i kulama kvadratične i kružne osnove, izgradnja masivnog predzida, gruba obrada kamenja i slaganje s tendencijom pravilnog uslojavanja horizontalnih redova, ranokršćanske crkve i drugo, istraživačima su ukazali da je kasnoantički obrambeni sustav izgrađen u vrijeme Justinijanove rekonkviste.¹⁶⁰ Tomičić zaključuje kako se stara antička urbana jezgra Aserije u kasnoj antici, osobito od Justinijanova doba, oblikuje kao kastron uklopljen u onodobni obrambeni sustav Dalmacije sa središtem u Saloni.¹⁶¹

5.2.4. Iader

Suić piše da dolaskom Zadra pod vlast Bizanta, Zadar dijeli svoju sudbinu s ostalim istaknutim dalmatinskim gradovima, među kojima Zadar u narednim stoljećima staje na čelo.¹⁶² Pavuša Vežić navodi kako u razdoblju od 6. st. do sredine 8. st., putovi ekonomskih i kulturnih veza ravenatskog-akvilejskog priobalja sa zadarskom sredinom su bili otvoreni svim plovidbama. I Vežić smatra da su ti putovi bili osigurane vojnim posadama raspoređenim od dalmatinskih otoka do venetskih laguna. Za vrijeme bizantske vlasti, s obzirom da nisu

¹⁶⁰ Fadić, Štefanec, 2017: 57-96.

¹⁶¹ Tomičić, 2010: 391.

¹⁶² Suić, Mate. *Zadar u starom vijeku*. Sveučilište u Splitu Filozofski fakultet-Zadar. Zadar, 1981: 343.

pronađene sakralne građevine koje su podignute u bizantskom stilu, pretpostavlja da je Bizant poduzimao mjere obnove i preuređivanje starih, čemu svjedoče pronalasci kamene plastike ranobizantskog stila.¹⁶³

U vrijeme kasne antike i ranog srednjeg vijeka gradske zidine dobivaju pojačavanja, popravljaju se i dodatno utvrđuju. Na kopnenoj, odnosno na istočnoj strani Zadra, gradi se novi pojas zidina i to usporedno s linijom antičkog bedema iz Augustovog doba, i to gotovo jednake debljine. Stariji bedem ostaje i dalje u funkciji, s čime se dobiva međuprostor, prema Suiću neka vrsta propugnakula, između starijeg i novog zida. Na tom obrambenom pojasu s kopnene strane, prije su se nalazila troja gradska vrata, a sada se to mijenja u uzak prolaz, dok se sužuju i vrata na onom starijem augustovskom bedemu. Veliki dio ovog kasnoantičkog zida sagrađen je od kamenih žlijebova što su pripadali vodovodnoj mreži akvedukta, što ponovno ide u prilog pojavi kasnoantičkog vremena kada se uzimao materijal do kojeg se lako moglo doći, i to bez fine preradbe.¹⁶⁴

Novijim zaštitnim istraživanjima na širem dijelu tog kopnenog ulaza u grad, potvrđeni su rezultati istraživanja iz prošloga stoljeća, ali su ipak otkriveni i neki novi elementi koji nadopunjuju sliku. Rezultati tih novih istraživanja dali su jasniji pregled faza gradnje, a u kontekstu kasnoantičke izmjene, uočeno je da su se odvale u više navrata, odnosno tijekom 4., 5. i 6. st. Istraživanja su potvrdila da se prilikom izgradnje kasnoantičkog bedema iz 6. st., koji se danas vidi ispred tkz. „Dječjeg dispanzera“, upotrijebili žlijebovi koji su pripadali rimskom akveduktu. Isto tako, otkriven je raznovrsni materijal koji se koristio, od stupova, kapitela, raznovrsnih gredi, čitavi nadgrobni spomenici, ali i amfore.¹⁶⁵

Suić piše kako su se obrambenim zidom opasavale i pojedine uže urbane cjeline, što se vrlo dobro može vidjeti na primjeru Zadra. Tako je kod zvonika crkve sv. Stošije otkrivena heksagonalna kula koja, kako on ističe, ima nesumnjivo fortifikacijski karakter, a pretpostavlja da je bila ugaona kula obrambenog zida koji je zatvarao čitav gradski kompleks u kojem je bio smješten centar kršćanskoga kulta. Kao potencijalnu naznaku druge kule, naznačuje malu prostoriju kvadratnog tlocrta što je opasivala Stup sramote na forumu, a koja je isto tako građena od spolija, dok su joj vrata usmjerena prema unutrašnjosti kompleksa.¹⁶⁶

¹⁶³ Vežić, Pavuša. *Zadar na pragu kršćanstva*. Arheološki muzej Zadar. Zadar, 2005: 178.

¹⁶⁴ Suić, 2003: 350-352.

¹⁶⁵ Jović, Vedrana. „Razvoj grada od kasne antike prema srednjem vijeku: Dubrovnik, Split, Trogir, Zadar – Stanje istraženosti“. *Archeologica Adriatica* 5, (2011): 187-189.

¹⁶⁶ Suić, 2003: 354.

6. Opća promišljanja o „Justinijanovom limesu“

Rečenicom: „...ideju da se potraže eventualni tragovi jednog obrambenog sistema uz našu obalu dao mi je izravno sjevernobizantski limes koji je u vrijeme cara Justinijana organizirao Belizar“¹⁶⁷, Mate Suić postavlja temelje promišljanjima i istraživanjima nečega što on naziva Justinijanovim limesom. Vidjeli smo kako je istočna obala Jadrana odigrala važnu ulogu u epizodama Bizantsko - Gotskog rata, a u konačnici protjerivanju Gota sa nje za Bizant je značio i prevlast nad Jadranskim morem i važan faktor za daljnja osvajanja. S obzirom na prevlast Bizanta nad ovim područjem, i na osjećaj općenite nesigurnosti u vremenu kasne antike i kasnije ranog srednjeg vijeka, logično je promišljati o nastojanju Bizanta da zaštiti i osigura osvojeno.

I Željko Rapanić kada govori o bizantskim gradovima, utvrdama, skloništima, sidrištima pod bizantskom upravom, zaključuje da predstavljaju „dio reguliranog i uređenog sustava plovidbe koji sam bio nazvao »pomorski limes«“¹⁶⁸. Goldstein tako ističe važnost transjadranskih komunikacija, po tome što je promet tim putevima bio brži, ali i sigurniji. No pored toga, nadovezuje se i produbljuje svojim istraživanjima Suićevo i Rapanićevo razmišljanje, opisujući taj »limes maritimus« kao niz od možda stotinjak utvrda koji se protezao od Bokokotorskog zaljeva, duž obale i otoka sve do zapadnoistarske obale. Goldstein navodi kako se radi tek o dijelu obalnog limesa koji se protezao od Carigrada preko Egejskog i Jonskog mora sve do Venecije i Ravenne, a dalje uz jadransku obalu Italije sve do Otranta. Za taj sustav, Goldstein tvrdi kako je izgradnja započela u 4. i 5. st., a da je dovršen za vrijeme cara Justinijana I.¹⁶⁹

Pored mnogih drugih povjesničara i Anđelko Badurina naglašava važnost istočnojadranskog plovidbenog puta. Kao rezultat Bizantsko-Gotskog sukoba, Badurina za postojeći put uz samu obalu s gradovima kao opskrbnim centrima, govori da je postao ugrožen od barbara, a samim time i nesiguran za plovidbu. Badurina navodi kako upravo radi toga Bizant konstruira novi plovni put, među otocima, i to uglavnom po njihovom vanjskom nizu. Taj novi plovni put, Badurina razdjeljuje na dva, korištena ovisno o smjerovima vjetra – u slučaju bure plovilo se između zadnjeg i predzadnjeg niza otoka, a po jugu između prvog i drugog niza. Postojanje utvrda duž otoka istočne obale Jadrana, odnosno duž tog plovidbenog puta, Badurina opravdava potrebom – zbog nenaseljenosti otoka u to vrijeme – za izgradnjom

¹⁶⁷ Suić, 1995: 135.

¹⁶⁸Rapanić, Željko. „Istočna obala Jadrana u ranom srednjem vijeku (Povijesna i povijesnoumjetnička razmatranja)“. *Starohrvatska prosvjeta* III, 15 (1985): 11.

¹⁶⁹ Goldstein, 2005: 25, 27.

sustava postaja za opskrbu brodova kao i za njihovo sklanjanje u slučaju nevremena ili opasnosti, ali i za organizacijom sustava prenošenja informacija. Upravu u tu svrhu grade se utvrde, prema Badurini kao opskrbeni centri i za skloništa brodova, dok je sustav straža osiguravao nesmetanu plovidbu.¹⁷⁰

Među prvima koji je pokušao okarakterizirati, pronaći zajedničke oblikovne i sadržajne osobitosti bio je Zlatko Gunjača. On je na temelju dotad poznatih utvrda izdvojio nekoliko karakteristika:

1. Perimetralni zidovi prate konfiguraciju terena, što u konačnici daje rezultat nepravilnog tlocrtnog oblika.
2. Osnaživanje zidova kulama različite tlocrtne osnove.
3. Zidovi završavaju s kruništem.
4. Ojačavanje zidova kontraforima.
5. Uporaba skele prilikom izgradnje.
6. Pravilnost zidnih plohi, uz uporabu nepravilno pritesanog kamena.
7. Zidanje slično tehnici *opus spicatum*.
8. Gljivasti lukovi formirani nad vratima.
9. Udvostručavanje perimetralnih zidova.
10. Prisustvo cisterne.
11. Prisutnost sakralnog objekta ili unutar fortifikacije ili u neposrednoj blizini.
12. Gradnje utvrda u paru tako da imaju izvrsnu vizualnu komunikaciju.¹⁷¹

Pored Gunjačinih početnih pokušaja klasifikacije i karakterizacije postojećih utvrda, i drugi su autori, bez prevelikog odmaka od Gunjačinih, izdvojili neke karakteristike kao parametre za prepoznavanje kasnoantičkih utvrda i to iz Justinijanova vremena. Uglavnom su to, kao što se moglo vidjeti u poglavlju opisivanja otočnih utvrda na temelju dostupne literature, karakteristike poput: primjena obilate žbuke, upotreba masivnih kontrafora, prisutnost cisterne, odabir položaja utvrde i sakralnog objekta, kvadratične, kružne ili trokutaste kule, tlocrt utvrde prati konfiguraciju terena, stacioniranje vojske unutar utvrda, protehizma...

Među odrednicama funkcioniranja tog istočnojadranskog obrambenog sustava, u historiografiji se doticalo i komunikacije između tih navodnih postaja. Tako Badurina spominje da je osim izgradnje sustava postaja na morskom putu, za opskrbu brodova i za njihovo

¹⁷⁰Badurina, Anđelko. „Bizantski plovni put po vanjskom rubu sjevernih jadranskih otoka“. *Rad. Inst. povij. umj.*, 16 (1992): 8.

¹⁷¹Gunjača, 1994: 53-54.

sklanjanje, trebalo organizirati i sustav prenošenja informacija o opasnostima koje se na njemu pojave. Za potrebu tog sustava, navodi kako je osim utvrda postojao i sustav straža.¹⁷²

No, postavlja se pitanje, koliko se u historiografiji pomaklo, unaprijedilo od kraja 20. st. po pitanju tkz. Justinijanova limesa? Jesu li se stručnjaci odviše oslanjali na Suićeva i Gunjačina promišljanja i klasifikacije, u nadi da potvrde postojanje jednog takvog sustava, ne sagledavajući problematiku iz novih kutova?

U tom kontekstu, zanimljiva su recentna promišljanja mlađih generacija historičara kao što su Hrvoje Gračanin, Filip Lovrić i Palmira Krleža koji su u svom najnovijem, još neobjavljenom radu „Early Byzantine fortifications in the Eastern Adriatic: state of the research“, dali drugačiji pogled na taj Justinijanov obrambeni sustav, i upozorili na probleme dosadašnjih promišljanja, te usmjerili ka novom „kursu“ istraživanja te teze.

Tako smatraju da je rani naglasak na utvrde s isključivo vojnim karakterom, bio djelomično uvjetovan zbog konteksta tog „bizantskog limesa“ koji je služio kao pozadina za proučavanje utvrda na istočnom Jadranu. U okviru vojne obrambene linije utvrđena mjesta su mogla imati niz različitih vojnih uloga kao što su baza, stražarnica ili *refugium*. Ova usredotočenost na vojni aspekt takvih mjesta je na mnogo načina reduktivna i s njome se zanemaruje šira priroda promjene obrasca naseljavanja tijekom kasne antike. Spominju autore poput Slavka Ciglencečkog koji je umanjio važnost vojnog aspekta ističući da su od svih tipova regionalnih utvrđenih mjesta, najbrojnija stalno naseljena naselja prvenstveno civilnog karaktera.¹⁷³ Naglašavaju kako taj koncept korištenja utvrđenog mjesta kao refugijuma je bio prisutan od samog početka u hrvatskoj historiografiji, dok je utvrđeno civilno naselje kategorija koja je nedovoljno istražena i uglavnom zanemarena. Navode kako je napredak u znanosti uveo još jedan važan aspekt koji je prije dobivao malo pozornosti, a to je ekonomska uloga utvrđenog mjesta. Tako je regionalna prostorna analiza otkrila opći obrazac utvrđenih naselja koja su često smještena u blizini plodnih polja, rudnika ili drugih područja od gospodarskog značaja. Na primjeru nje se moglo vidjeti kako je imala radionicu stakla i to prvu takvu evidentiranu na ovim prostorima. Postojanje takvih „tvornica“ u blizini utvrde, ukazuje da je utvrđeno mjesto imalo više gospodarsku nego li vojnu funkciju. Upozoravaju da ovakva istraživanja, mogu postati ključna u distanciranju od pretpostavke o dominantno vojnoj prirodi

¹⁷² Badurina, Anđelko. „Bizantski plovni put po vanjskom rubu sjevernih jadranskih otoka“. *Rad. Inst. povij. umjet.*, 16 (1992): 8.

¹⁷³ Ciglencečki, Slavko. *Between Ravenna and Constantinople. Rethinking Late Antique Settlement Patterns*, Založba ZRC, Ljubljana, 2023: 324.

utvrđenih mjesta na istočnoj obali Jadrana, ali i proširiti istraživanja na pitanje njihove uloge na međunarodnim trgovačkim putovima.

Ukazuju i na probleme oko pokušaja definiranja spomenutih općih pravila organizacije i izgradnje utvrda, te identificiranja najčešćih tehnika gradnje i arhitektonskih elemenata, kao i samih objekata koji su bitni za funkcioniranje utvrde. Po pitanju toga primjećuju da su se takvi pokušaji često temeljili i temelje na pozitivističkom čitanju arheoloških ostataka, pritom često nekritički identificirajući obrasce i nekakva pravila iza njih. Tu spominju tehniku gradnje *opus incertum* ili njezine varijacije, koja se u nekom obliku može pratiti na gotovo svim utvrđenim nalazištima, a prisutna je općenito na nizu kasnoantičkih lokaliteta i ne smije se koristiti kao dokaz za preciznu kronološku dataciju. Pored toga, demantiraju i korištenje sustava skele kao jednu od odrednica Justinijanovih utvrda, jer je i on prisutan na brojnim ranijim građevinama različitih namjena. Tu ističu kako objekti kao što su cisterne, zasigurno nisu povezane isključivo sa razdobljem Justinijana. Nasuprot tome, kao najvažnijim mogućim arhitektonskim pokazateljem uzimaju prisutnost protehizme, ali i trokutaste tlocrte, osobito kule.

Gračanin, Lovrić i Krleža, dotiču se i možda glavne postavljene odrednice za determiniranje Justinijanove utvrde, a to je postojanje sakralnog objekta unutar utvrde ili u njezinoj blizini. Govore kako je taj odnos utvrde i crkve postao kao uvriježeno pravilo, te gotovo nezaobilazna komponenta tih utvrda. Zaključuju kako se često zbog te, može se reći, potrebe da se arheološka stvarnost uklopi u generalizirane obrasce, često dovela do ignoriranja šireg prostornog konteksta. Pogledamo li neke primjere obrađene i u ovom radu, uočiti ćemo kako su nekim utverdama dodijeljene crkve na velikim udaljenostima od njih.

Oni problematiziraju i Badurininu tezu o sustavu straža, te komunikaciji između postaja odnosno utvrda. Pišu kako općenito, ostatci objekata koji bi se mogli povezati s funkcijom signalizacije su rijetki, no da postoje naznake da se ta praksa ipak koristila.

Za kraj upozoravaju na problem oko korištenja termina *limes* i na problem oko kastrizacije, koja je u samim temeljima teze o Justinijanovom fortifikacijskom sustavu na istočnoj obali Jadrana. Ukazuju na to da se tijekom rimskog razdoblja i povijesti općenito, termin *limes* različito koristio, i ne označava uvijek isto, stoga ga se ne smije olako koristiti. Što se tiče samog procesa kastrizacije, još je Miroslav Katić upozorio da je proces kastrizacije uzeo svoj zamah i prije Justinijanove rekonkviste, dok rezultat novijih arheoloških istraživanja pokazuju da je velik broj utvrda izgrađen prije 6. st.¹⁷⁴

¹⁷⁴ Lovrić, Filip; Krleža, Palmira; Gračanin, Hrvoje. „Early Byzantine fortifications in the Eastern Adriatic: state of the research“. U: *Zbornik Ante Miloševića*, University of Zagreb, Zagreb, 2023.

7. Zaključak

Arheološka istraživanja 19., 20. i 21. st. na vidjelo su iznijela ostatke po svojoj prilici, utvrda duž otoka istočne obale Jadrana. S obzirom na velik značaj Jadranskih plovidbenih putova još od najranije povijesti i na brojne sukobe vođene upravo za prevlast oko istih, postojanje tolikih utvrda ne treba čuditi. Zbog dobro poznate uloge naše obale i za vrijeme Bizantsko-Gotskih ratova o kojima nam vjerno piše Prokopije, suvremenik velikog cara Justinijana I., i zbog konačnog ishoda, odnosno bizantske prevlasti nad Jadranom, Mate Suić je, povlačeći paralelu sa Afričkim limesom, udario temelje nečemu što će intrigirati istraživače sve do dana današnjeg. Taj »Justinijanov limes«, kako ga je Suić nazvao, u historiografiji je naišao na pretežno složna razmišljanja, gdje je sam rezultat promišljanja, uglavnom doveo do više-manje sličnih zaključaka, odnosno proširenja Suićeve zamisli. Autori, poput Zlatka Gunjače, Željka Rapanića, Željka Tomičića, Ive Goldsteina, Anđelka Badurine i drugih, su pretežno složni u povezivanju tih brojnih utvrda u jedan cjelovit sistem obrane jadranskog plovidbenog puta, izgrađen nakon Bizantsko-Gotskih ratova, odnosno u drugoj polovici 6. st. pod carem Justinijanom. Povjesničari su osim tih otočnih utvrda unutar tog velikog, prema njima detaljno osmišljenog sustava doveli u suodnos i obalne utvrde odnosno mjesta ili gradove koja su također prošla proces kastrizacije i time pružali sigurna obalna utočišta, a pritom bili u izravnoj komunikaciji sa otočnim utverdama.

Takav obrambeni sustav, u historiografiji, se navodi da se pretezao duž Istočne obale Jadrana, odnosno sve od juga tj. Elafitskih otoka pa do Velikih Brijuna u Istarskom arhipelagu i time štitiio čitavu obalu. Postoje indikcije da se sustav, odnosno put račvao u dva smjera, odnosno da je postojao vanjski i unutrašnji otočni štit, od kojih bi unutrašnjem pripadali otoci Pag, Rab, Krk, Cres, a vanjskom otoci kao što su Žirje, Kornati, Silba, Ilovik i drugi.

Pitanje koje se proteže kroz čitav rad jest je li uistinu takav sistem postojao, i je li ispravno ga nazivati Justinijanovim limesom? Činjenica jest da uistinu su otkriveni brojni kasnoantički ostatci utvrda, sakralnih objekata i drugog duž naših otoka i obale, a isto tako kako postoje brojni toponimi „Straža“ koji sugeriraju postojanje na tim mjestima stražarnica tijekom povijesti. Također, označavanjem tih mjesta na karti, uistinu se vizualno kreira „lanac“, odnosno sugerira na povezanost tih „postaja“ u cjelinu.

No, već su autori poput Miroslava Katića, Slavka Ciglencečkog, Hrvoja Gračanina, Filipa Lovrića, Palmine Krleže i drugih, ukazali na problematiku oko datacije tih ostataka, odnosno smještanje njihova nastanka u vrijeme cara Justinijana I..

Takvi autori su upozorili na problematiku proučavanja te važne tematike, odnosno na učestali pozitivistički kut gledanja, nedovoljno prožet kritikom. Dakle, da bismo mogli govoriti o tako jednom velikom, razrađenom sigurnosnom sistemu i to iz 6. st., nužno je prije svega sprovesti detaljnija arheološka istraživanja na svakom lokalitetu i „razdijeliti“ utvrde koje su nastale tada od onih koje su ranijeg postanka, što je vrlo teško ostvarivo. Isto tako, teško je uopće pokušati postaviti tipologiju tih građevina, što je u historiografiji učinjeno, te se radi tih postavaka, nerijetko ono pronađeno, pošto poto utjerivalo u takve okvire.

Kao što su autori Gračanin, Lovrić i Krleža ukazali, važno je nanovo sagledati tu tezu iz perspektive nove historiografije, u kojoj se nastoji dodavati nove i šire kutove gledanja. Svaku od tih utvrda, valja sagledati u širem prostornom kontekstu, te u tom smislu pokušati definirati njihovu ulogu i značaj. Nužno je i preispitati isključivo vojnu funkciju tih „kastroma“, odnosno jeli uistinu možemo govoriti o isključivo takvoj funkciji tih građevina. Dakle, potrebno je, rekli bismo, vratiti se na „tvorničke postavke“ u historiografiji, te korjenito preispitati dosada postavljene okvire i pokušati otići korak naprijed i unijeti nove zrake svjetlosti u ono što je historiografija dosada ostavila.

Ono što nitko ne može negirati, jest veliki značaj Suićeve teze, kao i onog što su istraživači nakon donijeli. Neupitni su i posve zanimljivi ti tragovi kasnoantičkih ostataka utvrda duž linije istočnojadranskih otoka, i uistinu možda iza sebe kriju nekakvu priču o lančanom obrambenom sustavu, koji je svojom kompleksnošću i razrađenošću štitio zlata vrijedno Jadransko more i njegovu obalu. No, kako to biva sa brojnim povijesnim pitanjima, ni na ovo zasada točnog odgovora ne možemo dati.

8. Literatura

1. BADURINA, ANĐELKO. „Bizantska utvrda na otočiću Palacol“. U: *Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju*. Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb, 1982.
2. BADURINA, ANĐELKO. „Bizantski plovni put po vanjskom rubu sjevernih jadranskih otoka“. *Rad. Inst. povij. umj.*, 16 (1992): 7-9.
3. BILETA, VEDRAN. „On The Fringes of The Shrinking Empire The Militarization of Administration and Society in Byzantine Histria.“. MA Thesis in Medieval Studies. Central European University. Budapest, 2010.
4. BURY, J.B.. *History of the Later Roman Empire: From the Death of Theodosius I. to the Death of Justinian*. Vol. 2. Dover Publications, 1958.
5. CAMBI, NENAD. *Antika. Povijest umjetnosti u Hrvatskoj*. Naklada ljevak. Zagreb, 2002.
6. CAMBI, NENAD. „Salona i njene nekropole“. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti*, 25,12, Zadar, (1986): 61-108. Str. 61-62.
7. CIGLENEČKI, SLAVKO. „Justinijanovo utvrđivanje Ilirika“. *Archeologica Adriatica* 3, (2009): 205-222.
8. CIGLENEČKI, SLAVKO. *Between Ravenna and Constantinople. Rethinking Late Antique Settlement Patterns*, Založba ZRC, Ljubljana, 2023.
9. ČAČE, SLOBODAN. „Civitates Dalmatiae u “Kozmografiji” Anonima Ravenjanina“. *Diadora* 15, (1993): 347-439.
10. DOMIJAN, MILJENKO. „Crkva sv. Andrije na Vrgadi nakon posljednjih istraživačkih i konzervatorskih radova“. *Starohrvatska prosvjeta* 3, 13 (1983): 123-138.
11. EVANS, J.A.S.. *The Age of Justinian. The Circumstances of Imperial Power*. Routledge. 1996.
12. FABIJANIĆ, TOMISLAV; RADIĆ, ROSSI, IRENA. „Arheološka baština Kornata“. U: *Toponimija Kornatskog otočja*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2013.
13. FABIJANIĆ, TOMISLAV; MENĐUŠIĆ, MARKO; RADIĆ ROSSI, IRENA. „Dokumentiranje postojećeg stanja i istraživanje utvrde Turete, luke i sakralnog kompleksa na prostoru crkve Gospe od Tarca na otoku Kornatu“. *Histria antiqua* 22, (2012): 401-412.
14. FABER, ALEKSANDRA. „Osvrt na neka utvrđenja otoka Krka od vremena prethistorije do antike i srednjeg vijeka“. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 3, 4 (1986): 113-140.

15. FADIĆ, IVO; ŠTEFANEC, BERISLAV. „Fortifikacije Asserije“. *Asseria* 12, 12 (2017): 37-118.
16. FORKER, ZVONIMIR. „Prokopije i Salona: Uloga Salone u Gotskom ratu“. U: *Salona od 119. prije Krista do kasne antike. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Splitu 23. i 24. rujna 2019.* Ur. Cambi, Nenad i Matijević, Ivan. Književni krug, Split, 2022. Str. 661.
17. GLUŠEVIĆ, SMILJAN; GROSMAN, DARJA. "Nova bizantska utvrda na otočiću Veliki Sikavac kod otoka Paga", u: *Diadora, glasilo Arheološkog muzeja u Zadru*, 29., Zadar, (2016): 121-150.
18. GOLDSTEIN, IVO. *Bizant na Jadranu. Bizant na Jadranu od Justinijana I. do Bazilija I. Latina et Graeca.* Zavod za hrvatsku povijest filozofskog fakulteta. Zagreb, 1992.
19. GOLDSTEIN, IVO. „Funkcija Jadrana u ratu Bizantskog carstva protiv Ostrogota 535-555“. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 37, 1 (2005):23-34.
20. GOODCHILD, R.G. „The Roman and the Byzantine limes in Cyrenaica“. *The Journal of Roman Studies*, 43 (1953): 65-76.
21. GUNJAČA, ZLATKO. „Kasnoantička fortifikacijska arhitektura na Istočnojadranskom priobalju i otocima“. *Žirajski libar*, svz I., Šibenik, (1994): 50-59.
22. HUGHUES, IAN. *Belisarius: The Last Roman General.* Westholme Yardley. 2009.
23. HEATHER, PETER. *Rome Resurgent. War and Empire in The Age of Justinian.* Oxford University Press, 2018. Str. 44-55.
24. HILJE, EMIL. „Spomenici srednjovjekovnog graditeljstva na otoku Pašmanu“: u: Vladimir Skračić (ur.), *Toponomija okota Pašmana*, Zadar, 63-86.
25. IVEKOVIĆ, ĆIRIL. „Otok Žirje“. *Starohrvatska prosvjeta* 1, 1-2 (1927): 45-59.
26. ISAAC, BENJAMIN. „The Meaning of the Terms Limes and Limitanei“. *The Journal of Roman Studies* 78, (1988):125-147.
27. JAKŠIĆ, NIKOLA. „Prilozi povijesnoj topografiji otoka Ugljana“. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 28 (15), (1988/89): 83-102.
28. JELIČIĆ-RADONIĆ, JASNA. „Amfiteatar i zapadni bedemi Salone“. *Tusculum*, 1 (2008): 35-44.
29. JELIČIĆ-RADONIĆ, JASNA. „Nova istraživanja gradskih zidina Salone“. *Contributions to the History of Art in Dalmatia* 37, 1(1989): 5-34

30. JOVIĆ, VEDRANA. „Razvoj grada od kasne antike prema srednjem vijeku: Dubrovnik, Split, Trogir, Zadar – Stanje istraženosti“. *Archeologica Adriatica* 5, (2011): 151-196.
31. JURKOVIĆ, MILJENKO; TURKOVIĆ, TIN. „Utvrdna sv. Kuzme i Damjana u Barbatu na otoku Rabu – revizijska istraživanja“. U: *Rapski zbornik II.*, Rab, 2012, 15-36.
32. JURKOVIĆ, MILJENKO; BROGIOLO, GIAN PIETRO; TURKOVIĆ, TIN; CHVARRIA ARNAU, ALEXANDRA; MARIĆ, IVA. „Kaštelina na otoku Rabu – od rimske vile do ranobizantske utvrde“. U: *Rapski zbornik II.*, Sveučilište u Zadru - Ogranak Matice hrvatske u Rabu, Rab, 2012., str. 1-14.
33. KATIĆ, MIROSLAV. „Nova razmatranja o kasnoantičkom gradu na Jadranu“: *Opusc. Archaeol.* 27, (2003): 523-528.
34. KARADOLE, ANA. „Keramički nalazi iz bizantske utvrde Gradina na otoku Žirju“. *Archeologia Adriatica* 14, (2020): 45-109.
35. LEENE, TAMAR; BERGER, LISA. *Frontiers of the Roman Empire – The Lower German Limes*. Nomination File for Inscription on the UNESCO World Heritage List. Management plan 2021-2027. Part III, Anex 2.
36. LOBELL, A., JARETT. „The Wall at The End of The Empire.“ *Archeology* 70, 3 (2017): 26-35.
37. LOVRIĆ, FILIP; KRLEŽA, PALMINA; GRAČANIN, HRVOJE. „Early Byzantine fortifications in the Eastern Adriatic: state of the research*“. U: *Zbornik Ante Miloševića*, University of Zagreb, Zagreb, 2023.
38. MARIN, EMILIO. „Salona“. *Latina et Graeca I.*, 4 (1979):17-38
39. MARIN, EMILIO. „Civitas splendida Salona“. U: *Salona Christiana*. Ur. Marin, Emilio. 9-105. Split, 1994.
40. MATIJAŠIĆ, ROBERT. „Ostatci tijesaka u dvorištu rimske vile u uvali Madona na Brijunima (tzv. kastrum)“. *Archeologica Adriatica* 2, 1 (2008): 289-300.
41. MATIJAŠIĆ, ROBERT. *Povijest hrvatskih zemalja u kasnoj antici od Dioklecijana do Justinijana*. Leykam international, Zagreb 2012.
42. OSTROGORSKI, GEORGIJE. *Povijest Bizanta 324-1453*. Golden marketing, Zagreb, 2002.
43. PETRICIOLI, IVO. „Toreta na otoku Konratu“. *Adriatica Praehistorica et Antiqua*, *Zbornik radova posvećen Grgi Novaku*, Zagreb 1970.

44. PLOYER, RENE; POLAK, MARINUS; SCHMIDT, RICARDA. *The Frontiers of The Roman Empire. A Thematic Study and Proposed World Heritage Nomination Strategy*. Beč, Njimegen, Munchen, 2017.
45. PODRUG, EMIL; JOVIĆ, JELENA; KRNČEVIĆ, ŽELJKO. „Arheološka baština šibeniskih otoka“. u: *Toponimija šibenskog otočja*, Sveučilište u Zadru, Zadar, (2016): 49-76.
46. PROCOPIUS OF CESAREA. *Buildings of Justinian (books I-VI)*. Palastine Pilgrim's Text Society, London, 1888. IV, 1.
47. PROCOPIUS OF CESAREA. *Wars of Justinian. Book I. The Persian War*. Delphi Classics, 2016.
48. RAPANIĆ, ŽELJKO. „Istočna obala Jadrana u ranom srednjem vijeku (Povijesna i povijesnoumjetnička razmatranja)“. *Starohrvatska prosvjeta* III, 15 (1985): 7-30.
49. REGAN, KREŠIMIR. „Utvrda sv. Jurja u Caskoj na otoku Pagu“. *Pril. Inst. Arheol. Zagrebu*, 19 (2002):141-148.
50. SARANTIS, ALEXANDAR. „War and Diplomac in Panonnia and the Northwest Balkans during the Reign of Justinian: Te Gepid Threat and Imperial Responses.“ *Dumbarton Oaks Papers*, 63 (2009): 15-40. Str. 25.
51. SEKSO, RUŽA. „Prilozi poznavanju antičke Varvarije“. *Diadora*, 29 (2015):53-78.
52. SUIĆ, MATE. „Bribir (Varvaria) u antici.“ *Starohrvatska prosvjeta* III, 10 (1968):217-234.
53. SUIĆ, MATE. *Zadar u starom vijeku*. Sveučilište u Splitu Filozofski fakultet-Zadar. Zadar, 1981.
54. SUIĆ, MATE. „Tkon-Pašman-Kraj-Kotor i Aserija“. *RZHAZUd*, 33 (1991): 5-14.
55. SUIĆ, MATE. „Bizantski limes na istočnoj obali Jadrana“. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 35, 1 (1995): 133-144.
56. SUIĆ, MATE. *Antički grad na Istočnom Jadranu*. Zagreb, 2003. Str.
57. SORIĆ, SOFIJA. „Spomenici povijesnog graditeljstva na otoku Vrgadi“. U: Vladimir Skarčić (ur.), *Toponimija otoka Vrgade*. Sveučilište u Zadru, Zadar, 2009. 69-78.
58. SORIĆ, SOFIJA „Kaštel sv. Mihovila na otoku Ugljanu“. *Ars Adriatica* 2, (2012): 85-96.
59. ŠILJEG, BARTUL. „Arheološko istraživanje lokaliteta Mala luka i Baška na Krku 2007.“ *Ann. Inst. Archeol.* IV, (2008): 84-87.

60. TOMIČIĆ, ŽELJKO. „Arheološka istraživanja o ranobizantskom vojnom graditeljstvu na sjevernojadranskim otocima“. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, vol. 5/6, (1988): 29-53.
61. TOMIČIĆ, ŽELJKO. „Svetojanj – kasnoantička utvrda kraj stare Novalje na otoku Pagu“. *Arheološki radovi i rasprave* 12, 1 (1996): 291-305.
62. TOMIČIĆ, ŽELJKO. „Prinos Aserije poznavanju organizacije Dalmacije u epohi cara Justinijana“. *Asseria* 8, 8 (2010): 351-400.
63. TOMIČIĆ, ŽELJKO. „Daljinskom interpretacijom do arheoloških spoznaja o ponekim nalazištima na istočnojadranskom arhipelagu i priobalju“. *Archeologica Adriatica* VIII, (2014): 81-99.
64. TOMIČIĆ, ŽELJKO. „Kasnoantička utvrda na položaju crkvice sv. Juraj iznad Paga. Prinos arheološkom istraživanju geneze grada Paga“. *Diadora: Glasilo Arheološkog muzeja u Zadru*, 29 (2015): 107-120.
65. VEŽIĆ, PAVUŠA. *Zadar na pragu kršćanstva*. Arheološki muzej Zadar. Zadar, 2005.
66. VITASOVIĆ, ANTON. „Antički objekti u uvali Dobrika na otoku Veliki Brijun“. *Histria archeologica*, 36 (2005): 157-210.
67. VUKMANIĆ, IGOR. „Granice Rimskog Carstva – Spomenik svjetske baštine“. *Osječki Zbornik* 29, (2009): 25-36.
68. ZORNIJA, MERI; MENĐUŠIĆ, MARKO. „Ranokršćanski kompleks u uvali Tarac na Kornatu (Istraživanja 2006-2011)“. *Istraživanja na otocima. Hrvatsko arheološko društvo*, vol.30. Lošinjski muzej. Zagreb, 2015. Str. 40.

8.2. Popis mrežnih izvora

1. Limes. *Hrvatska enciklopedija*.
<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=70072> . (Pristupljeno: 10.7.2023.)
2. Prokopije iz Cezareje. *Hrvatska enciklopedija*.
<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=50599> . (Pristupljeno: 20.10. 2023.)
3. Robert Matijašić, Kastrom. *Istrapedia*. <https://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1326> .
(Pristupljeno: 22.10.2023.)

Sažetak

Istočnojadranska obala je tijekom kasne antike bilježila rast u izgradnji fortifikacija procesom koji nazivamo kastrizacija. Iz tog vremena danas pronalazimo razne arheološke ostatke među kojima su i utvrde tipa kastruma te pripadajućih sakralnih objekata. Unutar historiografije te otkrivene utvrde duž otoka istočne obale Jadrana, sve od Elafitskih otoka na jugu do Velikog Brijuna na sjeveru, kojih je najviše pronađeno u Zadarskoj regiji, dovode se u vezu s vremenom nakon Bizantsko-Gotskih ratova, odnosno drugom polovicom 6. st. i vladavinom bizantskog cara Justinijana I. Rad se bavi istraživanjem tog pretpostavljenog sustava, prije svega obradom otočnih i obalnih utvrda za koje se uzima da su iz razdoblja Justinijanove rekonkviste. Osim obrade tih utvrda, dotiče se i podataka o drugim tragovima pretpostavljenog sistema zaštite važnih plovidbenih putova. Fokus rada je na proučavanju problematike koju donosi tema, sve od uporabe termina limes, njegova značenja, poznatih primjera limesa, promjena i novosti tijekom vladavine cara Justinijana I. Velikog, Bizantsko-Gotskih ratova i njihova utjecaja na Istočnu obalu Jadrana, preko karakterističnosti procesa kastrizacije, općenitih postavki Justinijanova limesa, sve do problema koja su iznjedrila tijekom dosadašnjih istraživanja.

Ključne riječi: Limes, car Justinijan I., Istočna obala Jadrana, kastrizacija.

THESIS TITLE

Abstract

During Late Antiquity, the Eastern Adriatic coast saw an increase in the construction of fortifications through a process we call castellation. Today, we find various archaeological remains from that period, including castrum type fortifications and their associated sacral buildings. Within historiography, the discovered forts along the islands of the Eastern coast of the Adriatic sea, from the Elaphite Islands in the south, to the Veliki Brijuni in the north, most of which were found in the Zadar region, are associated with the time after the Byzantine-Gothic Wars, in the second half of the 6th century, and the reign of the Byzantine emperor Justinian I. This paper deals with the research of this assumed system, primarily with the processing of island and coastal fortifications, which are considered to be from the period of Justinian's reconquest. In addition to the processing of these fortifications, this paper also touches on data on other traces of the presumed system of protection of the important navigation routes. The focus of the paper is on the study of the issues brought by the topic, everything from the use of the term limes, its meaning, known examples of the limes, changes and innovations during the reign of Emperor Justinian I., the characteristics of the castellation process, the general settings of Justinian's limes, up to the problems that have arisen during previous research.

Keywords: Limes, emperor Justinian I., East coast of the Adriatic, castellation

Prilozi

Slika 1. Fotografija utvrde Gradine na otoku Žirju. Preuzeto iz: Podrug, Emil; Jović, Jelena; Krnčević, Željko. „Arheološka baština šibenskih otoka“. u: *Toponimija šibenskog otočja, Sveučilište u Zadru, Zadar, (2016): 49-76. Str. 63.*

Slika 2. Fotografija ostataka sakralnog kompleksa uz današnju crkvu Gospe od Tarca. Preuzeto iz: Fabijanić, Tomislav; Radić Rossi, Ivana. „Arheološka baština Kornata“. U: *Toponimija Kornatskog otočja, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2013. Str. 70.*

Slika 3. Fotografija ostataka južne kule utvrde Pustograd. Preuzeto iz: Hilje, Emil. Spomenici srednjovjekovnog graditeljstva na otoku Pašmanu: u: Vladimir Skračić (ur.), *Toponomija okota Pašmana, Zadar, 63-86. Str. 83.*

Slika 4. Zemljovid poluotočica Svetojanj s položajem kasnoantičke utvrde. Preuzeto iz: Tomičić, Željko. „Svetojanj – kasnoantička utvrda kraj stare Novalje na otoku Pagu“. *Arheološki radovi i rasprave* 12, 1 (1996): 291-305. Str. 294.

Slika 5. Zračna snimka otočica Palacol s ostacima moguće utvrde. Preuzeto iz: Tomičić, Željko. „Daljinskom interpretacijom do arheoloških spoznaja o ponekim nalazištima na istočnojadranskom arhipelagu i priobalju“. *Archeologica Adriatica* VIII, (2014): 81-99. Str. 94.

Slika 6. Prikaz pronađene fibule u obliku križa sa otoka sv. Marko. Preuzeto iz: Faber, Aleksandra. „Osvrt na neka utvrđenja otoka Krka od vremena prethistorije do antike i srednjeg vijeka“. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 3, 4 (1986): 113-140. Str. 115.

Slika 7. Tlocrt „kastroma“ na Velikom Brijunu s različitim graditeljskim fazama. Preuzeto iz: Vitasović, Anton. „Antički objekti u uvali Dobrika na otoku Veliki Brijun“. *Histria archeologica*, 36 (2005): 157-210. Str. 204.

Slika 8. Fotografija lokaliteta Bizantski kastrum. Preuzeto iz: Vitasović, Anton. „Antički objekti u uvali Dobrika na otoku Veliki Brijun“. *Histria archeologica*, 36 (2005): 157-210. Str. 204.

Slika 9. Prikaz karte sa Google Eartha, s opisanim kasnoantičkim utverdama iz rada. Preuzeto iz: <https://www.google.com/maps> (Pristupljeno: 01.07.2023.-20.11.2023.)

Slika 10. Ruševine na otočiću Majsan. Preuzeto iz: <https://geoportal.dgu.hr/> (Pristupljeno: 01.07.2023.-20.11.2023.)

Slika 11. Fotografija otoka Babac s označenim lokalitetom Svetog Andrije. Preuzeto iz: <https://geoportal.dgu.hr/> . (Pristupljeno: 01.07.2023.-20.11.2023.)

Slika 12. Fotografija s označenim toponimom Straža između Kalija i Kukljice na otoku Ugljanu. Preuzeto iz: <https://geoportal.dgu.hr/>. (Pristupljeno: 01.07.2023.-20.11.2023.)

Slika 13. Fotografija ostataka navodne utvrde na predjelu Sveti Damjan na otoku Cresu. Preuzeto iz: <https://geoportal.dgu.hr/>. (Pristupljeno: 01.07.2023.-20.11.2023.)

Slika 14. Fotografija karte sa zvjezdicom označenim lokacijama s mogućim bizantskim „tragovima“ na otocima. Preuzeto iz: <https://www.google.com/maps>. (Pristupljeno: 01.07.2023-20.11.2023.)

Slika 15. Fotografija uvećanog južnog dijela Jadrana s zvjezdicom označenim lokacijama s mogućim bizantskim „tragovima“ na otocima. Preuzeto iz: <https://www.google.com/maps> (Pristupljeno: 01.07.2023-20.11.2023.)

Slika 16. Fotografija uvećanog srednjeg dijela Jadrana s zvjezdicom označenim mogućim bizantskih „tragova“ na otocima. Preuzeto iz: <https://www.google.com/maps> (Pristupljeno: 01.07.2023-20.11.2023.)

Slika 17. Fotografija uvećanog sjevernog dijela Jadrana sa zvjezdicom označenim mogućim bizantskim „tragovima“ na otocima. Preuzeto iz: <https://www.google.com/maps> (Pristupljeno: 01.07.2023-20.11.2023.)

Slika 18. Fotografija dijela sjevernih bedema na Bilankuši s jasno vidljivim poligonalnim kulama. Preuzeto iz: Jeličić-Radonić, Jasna. „Nova istraživanja gradskih zidina Salone“. *Contributions to the History of Art in Dalmatia* 37, 1(1989): 5-34. Str. 29.

Slika 19. Fotografija potpornjaka povezanih zidom. Preuzeto iz: Sekso, Ruža. „Prilozi poznavanju antičke Varvarije“. *Diadora*, 29 (2015):53-78. Str. 65.

Slika 20. Fotografija sjeverne strane fortifikacijskog kompleksa sa jasno naznačenim dijelovima iz različitih perioda. Preuzeto iz: Fadić, Ivo; Štefanec, Berislav. „Fortifikacije Asserie“. *Asseria* 12, 12 (2017): 37-118. Str. 39.

SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

kojom ja _____ Željka Vuko _____, kao pristupnik/pristupnica za stjecanje zvanja _____ magistra povijesti i povijesti umjetnosti _____, izjavljujem da je ovaj završni/diplomski rad rezultat isključivo mogega rada, da se temelji na mojim istraživanjima i oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i literatura. Izjavljujem da ni jedan dio završnog/diplomskoga rada nije napisan na nedopušten način, odnosno da nije prepisan iz necitiranoga rada, stoga ne krši ničija autorska prava. Također izjavljujem da nijedan dio ovoga završnog/diplomskoga rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Split, ___ 14. prosinca 2023. ___

Potpis

**IZJAVA O POHRANI ZAVRŠNOGA/DIPLOMSKOGA RADA (PODCRTAJTE
ODGOVARAJUĆE) U DIGITALNI REPOZITORIJ FILOZOFSKOGA FAKULTETA
U SPLITU**

Student/Studentica: Željka Vuko

Naslov rada: Justinijanov limes

Znanstveno područje: Humanističke znanosti

Znanstveno polje: Povijest

Vrsta rada: Diplomski rad

Mentor/Mentorica rada (akad. stupanj i zvanje, ime i prezime): Izv. prof. dr. sc. Ivan Matijević

Sumentor/Sumentorica rada (akad. stupanj i zvanje, ime i prezime): Asist. Zvonimir Forker

Članovi Povjerenstva (akad. stupanj i zvanje, ime i prezime): Izv. prof. dr. sc. Ivan Matijević,
izv. prof. dr. sc. Ivan Basić, asist. Zvonimir Forker

Ovom izjavom potvrđujem da sam autor(autorica) predanoga završnoga(diplomskoga rada) (zaokružite odgovarajuće) i da sadržaj njegove elektroničke inačice potpuno odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada. Slažem se da taj rad, koji će biti trajno pohranjen u Digitalnom repozitoriju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Splitu i javno dostupnom repozitoriju Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (u skladu s odredbama *Zakona o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju*, NN br. 123/03, 198/03, 105/04, 174/04, 02/07, 46/07, 45/09, 63/11, 94/13, 139/13, 101/14, 60/15, 131/17), bude:

a) u otvorenom pristupu

b) dostupan studentima i djelatnicima FFST-a

c) dostupan široj javnosti, ali nakon proteka 6 mjeseci / 12 mjeseci / 24 mjeseca (zaokružite odgovarajući broj mjeseci).

(zaokružite odgovarajuće)

U slučaju potrebe (dodatnoga) ograničavanja pristupa Vašemu ocjenskomu radu, podnosi se obrazloženi zahtjev nadležnomu tijelu u ustanovi.

Mjesto, nadnevak: 14. prosinca 2023.

Potpis studenta/studentice: